

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

**ΜΙΚΡΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ**

Ένα εισαγωγικό μάθημα
και μια συζήτηση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΙΚΡΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

**ΜΙΚΡΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ**

Ένα εισαγωγικό μάθημα και μια συζήτηση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Αθήνα

• Ιπποκράτους 23 - 106 79 Αθήνα
Τηλ.: (+30 210) 33.87.500, Fax: (+30 210) 33.90.075

Θεσσαλονίκη

• Φράγκων 1 - 546 26 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: (+30 2310) 535.381, Fax: (+30 2310) 546.812
• Εθνικής Αμύνης 42 - 546 21 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: (+30 2310) 244.228, 9, Fax : (+30 2310) 244.230
<http://www.sakkoulas.gr> • email: info@sakkoulas.gr

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη και του συγγραφέα.

© 2023

ISBN: 978-960-648-663-0

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τον Οκτώβριο του 2019 επανήλθα στα διδακτικά μου καθήκοντα ως καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μετά από μακρά περίοδο αναστολής λόγω των βουλευτικών και κυβερνητικών μου καθηκόντων. Η περίοδος της αναστολής αφορούσε τη διδασκαλία γιατί, ευτυχώς για εμένα, η ερευνητική και πρακτική ενασχόλησή μου με το αντικείμενο του Συνταγματικού Δικαίου ήταν όλα αυτά τα χρόνια (1993-2019) έντονη και συνεχής. Η διδασκαλία έχει όμως τις δικές της υψηλές απαιτήσεις και τη δίκη της μοναδική γοητεία. Ιδίως η προπτυχιακή διδασκαλία σε νέους φοιτητές που εισέρχονται στο πεδίο της νομικής επιστήμης. Πρόκειται για έργο κοπιώδες και άκρως υπεύθυνο. Τα πιο σύνθετα μαθήματα και κυρίως τα μεταπτυχιακά και μεταδιδακτορικά σεμινάρια είναι πολύ πιο εύκολα για τον διδάσκοντα από την άποψη αυτή.

Το ΑΠΘ, η Νομική Σχολή και ο Τομέας Δημοσίου Δικαίου είχαν την καλοσύνη να οργανώσουν στις 20.10.2019, στην αίθουσα τελετών, με την ευκαιρία της επιστροφής μου στα διδακτικά καθήκοντα, ένα «πανηγυρικό» εισαγωγικό μάθημα στο Συνταγματικό Δίκαιο για τους πρωτοετείς φοιτητές που είχαν μόλις εισαχθεί το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020. Η απομαγνητοφώνηση του εισαγωγικού αυτού μαθήματος δημο-

σιεύθηκε λίγο αργότερα στην Εφημερίδα Δημοσίου Δικαίου (ΕφημΔΔ, τεύχος 4, Δεκέμβριος 2019, σελ. 386-395). Ευχαριστώ θερμά τον Πρύτανη του ΑΠΘ καθηγητή Ν. Παπαϊωάννου, τους συναδέλφους μου στη Νομική Σχολή, κυρίως όμως τις φοιτήτριες και τους φοιτητές μας, γιατί συγκρότησαν την «κοινότητα» αυτού του εισαγωγικού μαθήματος καθώς και την ΕφημΔΔ των εκδόσεων Σάκκουλα για τη δημοσίευσή του.

Πρόσφατα η ΔιαΝέοσις μου πρότεινε να οργανώσουμε μια συζήτηση με τον Θεodorή Γεωργακόπουλο για το Σύνταγμα, υπό τον τίτλο «Το Σύνταγμα της Ελλάδας με απλά λόγια», στο πλαίσιο μιας σειράς παρόμοιων συζητήσεων «με απλά λόγια» για κρίσιμα και ενδιαφέροντα θέματα, από την ελληνική ταυτότητα μέχρι την οικονομία και από την κλιματική αλλαγή μέχρι την ενεργειακή κρίση. Τεχνικά οι συζητήσεις αυτές έχουν την μορφή (ηχητικού) podcast, αλλά και video που αναρτάται στο YouTube. Η συζήτηση που κάναμε με τον Θεodorή Γεωργακόπουλο, χάρη στις δικές του απαιτητικές ερωτήσεις, δεν ήταν απλώς εισαγωγικού χαρακτήρα, αλλά είχε εκ των πραγμάτων ως αντικείμενο τη συνύπαρξη αρχαϊκών, νεωτερικών και μετανεωτερικών στοιχείων στο ελληνικό Σύνταγμα και το φαινόμενο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού που κυριαρχεί στην εποχή μας. Η συζήτηση κυκλοφόρησε από τη ΔιαΝέοσις στην ηχητική και οπτικοακουστική της μορφή στις 21.2.2023 και το κείμενο της απομαγνητοφώνησης της αναρτήθηκε την ίδια ημέρα. Ευχαριστώ θερμά τη ΔιαΝέοσις και προσωπικά τον Θεodorή Γεωργακόπουλο για την πρόσκληση και τη συζήτηση.

Θεώρησα ότι είναι χρήσιμο να κυκλοφορήσουν από κοινού τα δυο αυτά κείμενα, τα οποία ελπίζω να είναι προσιτά για τους/ τις μη νομικούς που ενδιαφέρονται για το Σύνταγμα και το Συνταγματικό Δίκαιο και όχι άχρηστα για τους/ τις νομικούς που έχουν πρόσβαση στη σχετική βιβλιογραφία συμπεριλαμβανομένων και των δικών μου διδακτικών βιβλίων (βλ. κυρίως, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, νέα έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021, Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και ερμηνεία του Συντάγματος. Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022).

Τα δυο κείμενα συγκροτούν το ανα χείρας ψηφιακό βιβλίο (ebook) που είχαν την καλοσύνη να επεξεργαστούν και να θέσουν σε κυκλοφορία οι Εκδόσεις Σάκκουλα τις οποίες ευχαριστώ θερμά.

Μάρτιος 2023

Ευάγγελος Βενιζέλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	V
Εισαγωγικό μάθημα Συνταγματικού Δικαίου στους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ (Αίθουσα Τελετών, 22.10.2019)	1
Ο Ευάγγελος Βενιζέλος συζητά με τον Θοδωρή Γεωργακόπουλο, για τις λεπτομέρειες και την ιστορία του Συντάγματος (21.2.2023).....	29
• Υπάρχουν χώρες δίχως Σύνταγμα;.....	30
• Το γραπτό, αυστηρό, τυπικό Σύνταγμα – Η νομική υπεροχή του Συντάγματος – Ο 18ος αιώνας, αιώνας των συνταγμάτων	31
• Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων	34
• Μια ματιά στην ελληνική συνταγματική ιστορία.....	39
• Τα σύγχρονα συντάγματα – Η αλλαγή στη φύση του κράτους επιφέρει αλλαγή στη φύση του Συντάγματος.....	43
• Από το εθνικό Σύνταγμα στον «πολυεπίπεδο συνταγματισμό» και το «επαυξημένο» Σύνταγμα.....	47
• Η σύγκρουση ανάμεσα στα εθνικά συντάγματα και το Δίκαιο της ΕΕ.....	49
• Ο έντονα αυστηρός χαρακτήρας του ελληνικού Συντάγματος – Πώς αναθεωρείται το Σύνταγμα;.....	50

• Οργανωτικό μέρος και θεμελιώδη δικαιώματα	56
• Όλα μέσα στο Σύνταγμα έχουν κανονιστικό περιεχόμενο – Οι κανόνες ερμηνείας του Συντάγματος.....	58
• Το ύφος και η γλώσσα του Συντάγματος – Το προοίμιο με την επίκληση της Αγίας Τριάδας – Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας.....	61
• Η προστασία των ξένων επενδύσεων στο Σύνταγμα...	67
• Το Σύνταγμα και ο συσχετισμός των δυνάμεων – Η αναγωγή στο Σύνταγμα – Η σύγκρουση ως προς την υπεροχή μεταξύ Συντάγματος, Διεθνούς Δικαίου και Δικαίου της ΕΕ.....	69
• Το Σύνταγμα και το Άγιο Όρος.....	71
• Η ισότητα των φύλων – Η δυνατότητα λήψης θετικών μέτρων.....	73
• Η κρατικιστική αντίληψη του Συντάγματος	75
• Καινοτομικές διατάξεις που θεσπίστηκαν με την αναθεώρηση του 2001 – Το οικολογικό Σύνταγμα – Η προστασία των δασών	77
• Φιλελευθερισμός, κενσιναισμός και λαϊκισμός στο Σύνταγμα.....	79
• Η απουσία δικαστικού ελέγχου της κοινοβουλευτικής διαδικασίας και της «εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας».....	81
• Το άρθρο 16 και τα μη κρατικά ΑΕΙ	84
• Άλλο απλή ανάγνωση και άλλο ερμηνεία του Συντάγματος.....	87

**Εισαγωγικό μάθημα Συνταγματικού Δικαίου
στους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ
(Αίθουσα Τελετών, 22.10.2019)**

Κύριε πρύτανη, κύριε αντιπρύτανη,
κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,
κυρίες και κύριοι συνάδελφοι φοιτητές του πρώτου έτους
της Νομικής Σχολής,

χαίρομαι πραγματικά γιατί, όπως είπε και ο Κώστας Χρυσόγονος, μετά από 26 χρόνια επανέρχομαι στα καθήκοντά μου του καθηγητή του ΑΠΘ και αποκτώ ξανά τη δυνατότητα της επαφής με τη διδασκαλία. Αυτό μου είχε λείψει όλα αυτά τα χρόνια.

Βεβαίως δεν είναι μόνο τα 26 χρόνια αναγκαστικής αναστολής των καθηκόντων μου και απουσίας που κυριαρχούν στα αισθήματά μου σήμερα, είναι και άλλες επέτειοι. Έχουν συμπληρωθεί 45 χρόνια από τότε που ήμουν και εγώ στη θέση σας, πρωτοετής φοιτητής στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης, παρακολουθώντας τα μαθήματα μεγάλων προσωπικοτήτων της Νομικής Σχολής, μεταξύ αυτών, στο Δημόσιο Δίκαιο, του **Αριστόβουλου Μάνεση** και του **Δημήτρη Τσάτσου**.

Η Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης συμπληρώνει φέτος 90 χρόνια από την ίδρυσή της. Τα έχει φέρει έτσι η μοίρα και η ηλικία μου ώστε από τα 90 αυτά χρόνια, τα μισά να μετέχω

στη λειτουργία της Σχολής από φοιτητής έως καθηγητής. Δυστυχώς ο αρχαιότερός της σε διορισμό από τους εν ενεργεία καθηγητές της, τη στιγμή αυτή. Και έχουν περάσει 40 χρόνια από τότε που άρχισα να διδάσκω, 35 χρόνια από την εκλογή μου ως υφηγητή του Συνταγματικού Δικαίου.

Χαίρομαι λοιπόν πραγματικά γιατί σήμερα θα ξαναμιλήσουμε για την ουσία των θεμάτων. Για το Σύνταγμα και το Συνταγματικό Δίκαιο.

Πρέπει βέβαια να πω ότι όλα αυτά τα χρόνια δεν αποκόπηκα από την έρευνα και την πρακτική του Συνταγματικού Δικαίου. Αυτό είναι το μεγάλο πλεονέκτημα του κλάδου μας. Η κοινοβουλευτική λειτουργία, η κυβερνητική λειτουργία, η οικονομική και εξωτερική πολιτική είναι πεδία που ανήκουν, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην ύλη του Συνταγματικού Δικαίου.

Μπορεί λοιπόν να στερήθηκα τη μεγάλη χαρά της επαφής με τους φοιτητές, αλλά είχα μεγάλες ευκαιρίες που μου προσέφερε η Πολιτεία τιμώντας με. Θα αναφερθώ μόνο σε αυτές που συνδέονται πολύ στενά με το αντικείμενό μας. Είχα την ευκαιρία να είμαι ο Γενικός Εισηγητής της Αναθεώρησης του Συντάγματος από το 1995 έως το 2001, άρα να έχω διαμορφώσει σε πολύ μεγάλο βαθμό το ισχύον συνταγματικό κείμενο το οποίο πολύ λίγο μεταβλήθηκε με την αναθεώρηση του 2008. Είχα την ευκαιρία να εισηγηθώ πολλούς εκτελεστικούς του Συντάγματος νόμους για τους οποίους θα μιλήσουμε στη διάρκεια των μαθημάτων, να παρακολουθήσω τις εξελίξεις στην ΕΕ, κυρίως τις μεγάλες μεταβολές που επήλθαν στο οικοδόμημα της οικονομικής διακυβέρνησης

της ΕΕ και της Ευρωζώνης τα τελευταία 10 περίπου χρόνια, να παρακολουθήσω τη λειτουργία των διεθνών οργανισμών που συνδέονται με την προστασία της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Θα μνημονεύσω μόνο τη μεγάλη τύχη που είχα να είμαι τα τελευταία τέσσερα χρόνια ο Γενικός Εισηγητής της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και μέλος της Επιτροπής εκλογής των Δικαστών του ΕΔΔΑ.

Μετά από όλα αυτά χαίρομαι γιατί **επιστρέφω εδώ στην alma mater studiorum** που είναι το πανεπιστήμιο του καθενός, η σχολή του, η μήτρα του η ακαδημαϊκή, γιατί θεωρώ ότι αυτή είναι η ελάχιστη ανταπόδοση.

Θα μιλήσουμε σήμερα, κύριε Πρύτανη και αγαπητές και αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες, για το βασικό αντικείμενο μας που διδάσκεστε βέβαια με εξαιρετικό τρόπο από τους συναδέλφους μου που διδάσκουν στο πρώτο έτος των προπτυχιακών σπουδών Συνταγματικό Δίκαιο και που ήταν όλοι ανεξαιρέτως φοιτητές μου παλαιότερα, και τους καμαρώνω υπό τη διπλή ιδιότητά μου και ως δάσκαλός τους και ως συνάδελφός τους. Χαίρομαι γιατί είναι πολύ καλύτεροι από εμένα.

Ας ξεκινήσουμε λίγο εμπειρικά. Αν ανοίξετε μια εφημερίδα ή αν ακούσετε ένα δελτίο ειδήσεων θα δείτε να κυριαρχούν μια σειρά από θέματα. Η ανοιχτή διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, πότε θα συνεχιστεί, πώς θα ολοκληρωθεί. Παρακολουθείτε ίσως ότι τώρα λειτουργεί η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγμα-

τος, στην παρούσα Βουλή που είναι αναθεωρητική Βουλή μετά τις αποφάσεις που έλαβε η προηγούμενη Βουλή η οποία κίνησε τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος που διέπεται από το άρθρο 110. Εάν παρακολουθήσετε λίγο πιο προσεκτικά τις ειδήσεις θα δείτε μεγάλα θέματα, όπως οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, να συζητούνται στην Επιτροπή και στα Μέσα Ενημέρωσης. **Το Σύνταγμα λοιπόν είναι στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας.**

Θα έχετε παρατηρήσει ότι έχει ανοίξει στη Βουλή μια διαδικασία ποινικής ευθύνης υπουργού σύμφωνα με το άρθρο 86 του Συντάγματος και έχει αποφασιστεί η συγκρότηση μιας ειδικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης κατά του πρώην αναπληρωτή υπουργού Δικαιοσύνης. Βλέπετε πόσο έντονες συζητήσεις γίνονται σε σχέση με την ερμηνεία και την εφαρμογή του Συντάγματος.

Έχετε παρακολουθήσει, φαντάζομαι, τις συζητήσεις που διεξάγονται την εποχή αυτή για το εκλογικό σύστημα. Μπορεί να αναθεωρηθεί η σχετική συνταγματική διάταξη του άρθρου 54, θα υπάρξει συμφωνία περισσότερων κομμάτων ή θα ψηφίσει η σημερινή κοινοβουλευτική πλειοψηφία μόνη της έναν νέο εκλογικό νόμο που θα ισχύσει από τις μεθεπόμενες εκλογές αυξάνοντας την πιθανότητα αλληπάλληλων εκλογών;

Βλέπετε τη συζήτηση που γίνεται για την ψήφο των εκτός επικρατείας πολιτών, των Ελλήνων πολιτών που βρίσκονται στο εξωτερικό, είτε μόνιμα είτε προσωρινά. Θα αναθεωρηθεί η σχετική συνταγματική διάταξη; Θα βρεθούν 200 ψήφοι προκειμένου να ψηφιστεί ένας νόμος σχετικός με τη ψήφο των εκτός επικρατείας πολιτών που είναι ένα νόμος

προβλεπόμενος από το Σύνταγμα; Ένας νόμος που, όπως θα μάθουμε, είναι εκτελεστικός του Συντάγματος νόμος και επιπλέον νόμος που ψηφίζεται με ειδικές προϋποθέσεις, με αυξημένη πλειοψηφία.

Και επειδή δεν πρέπει να δημιουργείται η εντύπωση ότι το Σύνταγμα αφορά μόνο τα μεγάλα και βαριά πολιτικά θέματα, τα κόμματα, το κομματικό σύστημα, τους θεσμούς, αλλά αφορά και την αγορά και την κοινωνία των πολιτών, και τη ζωή του κάθε πολίτη και της κάθε οικογένειας, θα βλέπετε φαντάζομαι και θα ακούτε στις οικογένειές σας, τη συζήτηση για τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας σε σχέση με την ασφαλιστική νομοθεσία, σε σχέση με το λεγόμενο νόμο Κατρούγκαλου –από το όνομα του υπουργού εργασίας που εισηγήθηκε τον νόμο αυτόν. Θα έχετε ακούσει, υποθέτω, ότι με μία δέσμη αποφάσεων το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι κάποιες διατάξεις είναι αντίθετες προς το Σύνταγμα, κάποιες είναι σύμφωνες, άλλες περικοπές συντάξεων τις αποδέχθηκε –κύριων και επικουρικών–, άλλες διέγνωσε ότι είναι αντισυνταγματικές, και άνοιξε ένα πολύ μεγάλο θέμα αναμόρφωσης της ασφαλιστικής νομοθεσίας –κάτι που αφορά τη ζωή όλων των οικογενειών και το εισόδημά τους. Και εκκρεμεί τώρα το μεγάλο θέμα των αναδρομικών. Από πότε ισχύουν αυτές οι αποφάσεις; Θα πάρουν οι συνταξιούχοι αναδρομικά; Θα αυξηθεί η επικουρική τους σύνταξη; Η κύρια σύνταξή τους; Αυτά όλα είναι θέματα που αφορούν το Σύνταγμα, άρα την έννομη τάξη στην πιο υψηλή και ισχυρή εκδήλωσή της.

Αξίζει λοιπόν τον κόπο να ασχοληθεί κανείς με το Σύνταγμα, πού είναι το αντικείμενο του Συνταγματικού Δικαίου.

Αν ρωτούσα τι είναι το Σύνταγμα, η πρώτη απάντηση που θα έδινα είναι ότι το Σύνταγμα είναι, πριν από οτιδήποτε άλλο, ένα κείμενο. Δηλαδή το Σύνταγμα δεν είναι ούτε η πλατεία Συντάγματος, ούτε μια μεγάλη στρατιωτική μονάδα κάτω από το επίπεδο της μεραρχίας, που είναι το σύνταγμα στο οποίο κατατάσσονται οι νεοσύλλεκτοι όταν πηγαίνουν στον Στρατό. Το Σύνταγμα λοιπόν για εμάς τους νομικούς και για τις ανάγκες του Συνταγματικού Δικαίου είναι ένα κείμενο πρωτίστως. Και επειδή δεν θα αρκούσε να είναι ένα κείμενο, γιατί κείμενα υπάρχουν πολλά, λογοτεχνικά, περιγραφικά, θεολογικά, δοκιμιακά, το Σύνταγμα είναι ένα **ειδικό κείμενο**. Ένα κείμενο με πολύ σημαντικά προσόντα. Είναι λοιπόν ένα **κείμενο νομοθετικό**, ένα κείμενο που ρυθμίζει με τη μεγαλύτερη νομική ισχύ πολύ σημαντικά θέματα. Είναι ένα κείμενο **έντονα πολιτικό** γιατί όλα όσα ρυθμίζει σχετίζονται με το κράτος, με τους θεσμούς, με τη δημοκρατία, άρα με το αντικείμενο της πολιτικής. Ενώ λοιπόν είναι ένα κείμενο το οποίο είναι πολιτικό, είναι ταυτόχρονα ένα κείμενο κατεξοχήν νομικό και μάλιστα κανονιστικό, νομοθετικό. Αλλά σε σχέση με τα συνηθή νομοθετικά κείμενα –θα δούμε ότι αυτά είναι νόμοι, προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, διεθνείς συμβάσεις, κανόνες του ευρωπαϊκού ενωσιακού δικαίου, πλήθος νομοθετικών κειμένων– το Σύνταγμα, κι όχι μόνο το ελληνικό Σύνταγμα, αυτό που γενικά εννοούμε διεθνώς Σύνταγμα, –και θα δούμε ότι αυτό είναι μια

ειδική μορφή συντάγματος, το λέω απλώς από τώρα για να το έχουμε στο μυαλό μας, το **τυπικό Σύνταγμα**–, είναι ένα κείμενο που δεν είναι απλώς νομοθετικό και πολιτικό, αλλά είναι ταυτόχρονα και **πανηγυρικό** στη διατύπωσή του. Και ακόμα κι όταν έχει μεγάλη έκταση σχετικά, πάντα είναι **ελλειπτικό**. Είναι ένα κείμενο υψηλής αφαίρεσης. Με λίγα σχετικώς λόγια ρυθμίζει πολύ σημαντικά πράγματα για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Για να το πω διαφορετικά, το Σύνταγμα έχει πολύ σημαντικές φιλοδοξίες: Να ρυθμίσει τα σημαντικότερα θέματα, με τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ, για τη μεγαλύτερη δυνατή χρονική διάρκεια.

Ένα κείμενο που έχει τέτοιο περιεχόμενο και τέτοιες φιλοδοξίες είναι ένα κείμενο που τρομάζει. Ή εν πάση περιπτώσει είναι ένα κείμενο που **προκαλεί**. Διότι μέσα σε ένα κείμενο σχετικά μικρό, με μια διατύπωση που έχει μια ρητορική έντονη, που θυμίζει πολύ συχνά παλαιότερες εποχές, πρέπει να ρυθμιστούν ζητήματα τα οποία είναι **πρακτικά, συγκεκριμένα, συγκρουσιακά**, γιατί όπως είδατε και από τα παραδείγματα που ανέφερα, σε κάθε παράδειγμα υπάρχει και μία σύγκρουση, μια διαφορά απόψεων. Μια διαφορά ερμηνευτική. Και τελικά υπάρχει η δυνατότητα δικαστικής κρίσης, άρα δικαστικής απόφασης γύρω από το τι λέει το Σύνταγμα. Σε πάρα πολλά θέματα, όχι μόνο σε αυτά που διαγυμνού οφθαλμού απασχολούν τη δικαιοσύνη, όπως είναι τα δικαιώματα (είδαμε το παράδειγμα των συντάξεων, του ασφαλιστικού συστήματος) αλλά και σε ζητήματα που έχουν σχέση με το οργανωτικό μέρος που είναι πιο «πολιτικό», όπως είναι ο έλεγχος του κύρους των εκλογών ή η ποινική

ευθύνη των υπουργών, τα ζητήματα καταλήγουν εν δυνάμει σε μια δικαστική κρίση.

Αυτό λοιπόν είναι το Σύνταγμα. Αλλά αυτό είναι μια περιγραφή της τωρινής κατάστασης χωρίς να έχουμε δει την πίσω όψη των πραγμάτων, γιατί πίσω από αυτή την πρόσοψη που σας περιγράφω ως τώρα κρύβονται πολλές αμφισβητήσεις. Δεν είναι τόσο απλό και τόσο αυτονόητο ότι στην εποχή μας που είναι μια εποχή αμφισβητήσεων, μια εποχή, όπως λέμε, της μετανεωτερικότητας, της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης, της τεχνητής νοημοσύνης, όλα αυτά που σας περιγράφω εξακολουθούν να ισχύουν τόσο καθαρά, τόσο απόλυτα και τόσο απλά. Και εκτός από την πίσω όψη υπάρχει και μια **τεράστια προϊστορία** για το πώς φτάσαμε εδώ. Δεν φτάσαμε τόσο εύκολα εδώ. Ούτε φτάσαμε μόλις πριν από λίγες δεκαετίες ή ας πούμε μέσα στα όρια της ζωής της παρούσας γενιάς.

Το Σύνταγμα λοιπόν, αυτό που σας περιγράφω –και θα δούμε μετά πώς θα αμφισβητήσουμε λίγο την καθαρότητα αυτού του ορισμού που σας έδωσα έως τώρα– είναι ένα ιστορικό φαινόμενο, είναι ένα **προϊόν της Ιστορίας**. Δεν έχει προκύψει μέσα από τη βούληση κάποιων ανθρώπων, δεν είναι προϊόν των, ας πούμε, θεσμικών συγγραφέων του. Μπορεί κάποια στιγμή μετά την Αμερικανική Επανάσταση –όπως ίσως θυμάστε από τις γνώσεις σας τις ιστορικές του λυκείου– οι πατέρες του αμερικανικού συντάγματος, γνωστοί άνθρωποι, ιστορικές προσωπικότητες, να έγραψαν τα βασικά κείμενα, μπορεί το ίδιο να έγινε μετά την Γαλλική Επανάσταση, ή μετά την Ελληνική Παλιγγενεσία, όταν με πολύ

πρώιμο τρόπο απέκτησε το πρώτο προσωρινό Σύνταγμά της, της Επιδαύρου, η Ελλάδα, το νέο ελληνικό κράτος εν τη γενέσει του (ξέρουμε ότι υπήρξαν συγκεκριμένα πρόσωπα που συνέταξαν τα σχέδια), όμως πίσω από αυτά υπάρχει η Ιστορία. Και Ιστορία είναι αυτή που γεννάει το Σύνταγμα.

Άρα **το Σύνταγμα είναι προϊόν της Ιστορίας με τις πολυπλοκότητές της και τις αντιφάσεις της**. Και επειδή πολλοί μπορούν να πουν ότι το Σύνταγμα είναι ένα φαινόμενο διαρκές, διαχρονικό, ότι πάντα υπήρχε ένα Σύνταγμα, ότι πάντα υπήρχαν κανόνες που διέπουν στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο την πολιτική οργάνωση μιας κοινωνίας, ότι και οι νόμοι ας πούμε του Σόλωνος μπορεί να είναι Σύνταγμα και η στήλη του Χαμουραπί μπορεί να είναι Σύνταγμα, δεν ισχύει αυτό. Το Σύνταγμα είναι κάτι πιο συγκεκριμένο, και πιο εντοπισμένο ιστορικά, **συνδέεται με τη νεωτερικότητα**. Δηλαδή είναι προϊόν μια περιόδου που μπορούμε να την ορίσουμε από τον 17^ο αιώνα και μετά. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν πρώιμα φαινόμενα. Πρώιμα φαινόμενα πολύ κοντά σε αυτό που ορίζουμε ως Σύνταγμα της νεωτερικότητας, μπορεί να υπάρχουν από τον 13^ο αιώνα, ας πούμε, στην Αγγλία με την Magna Carta. Αλλά αυτό που κατεχοχόν ορίζουμε ως Σύνταγμα με τη σημερινή του μορφή, συνδέεται με τις δύο μεγάλες Επανάστασεις του 18^{ου} αιώνα, την Αμερικανική Επανάσταση της Ανεξαρτησίας και τη Γαλλική Επανάσταση.

Άρα το Σύνταγμα, πριν από οτιδήποτε άλλο, είναι ένα ιστορικό προϊόν, και είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, μια **πολιτιστική κατάκτηση**. Δηλαδή συνδέεται με μια ολόκληρη αντίληψη για τον πολιτικό και νομικό πολιτι-

σμό, συνδέεται στην πραγματικότητα με ένα **κίνημα ιδεών**, διεκδικήσεων. Που αφορούν τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης της κρατικής εξουσίας, αλλά κυρίως αφορούν μέσα από τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, τον **περιορισμό της κρατικής εξουσίας**. Δηλαδή τη διαμόρφωση εγγυήσεων, την ανάδειξη δικαιωμάτων, είτε περιορίζοντας την απόλυτη εξουσία του μονάρχη, δηλαδή μετατρέποντας την απόλυτη μοναρχία σε μια ρυθμισμένη μοναρχία, και τελικά σε μία συνταγματική μοναρχία, είτε οργανώνοντας μέσα σε συνθήκες επαναστατικές μια δημοκρατικά εκφρασμένη και νομιμοποιημένη εξουσία. Το επαναστατημένο Έθνος των Ελλήνων, πολύ πρώιμα, από την πρώτη φάση της Επανάστασης, προσχωρεί στην αντίληψη της δημοκρατικής αρχής όταν κυριαρχούν οι μοναρχίες στην Ευρώπη, στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Και έχουμε ένα δημοκρατικό Σύνταγμα, της Επιδαύρου το 1822 χωρίς μονάρχη, χωρίς κληρονομικό αρχηγό του κράτους, χωρίς μονοπρόσωπο όργανο, χωρίς καν αιρετό μονοπρόσωπο όργανο, όπως είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας σήμερα, με συλλογική δημοκρατική ηγεσία, όπως ήταν την εποχή εκείνη το εκτελεστικό.

Αυτή λοιπόν η πολιτιστική κατάκτηση, όπως και κάθε τι που συνδέεται με τα δικαιώματα και το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία, **περιορίζει τη φυσική ροπή της κοινωνίας**. Οι κοινωνίες είναι συγκρουσιακές και βίαιες. Οτιδήποτε περιορίζει τη σύγκρουση και τη βία και την οργανώνει νομικά και τη βάζει μέσα σε ένα κείμενο, άρα την υποτάσσει στους κανόνες της γραφής και στη συνέχεια στους κανόνες της α-

νάγνωσης και της ερμηνείας, είναι μια ανακοπή της φυσικής ροής προς τη βία και τη σύγκρουση.

Το Σύνταγμα λοιπόν είναι ένα προϊόν της νεωτερικότητας, του διαφωτισμού, της βιομηχανικής επανάστασης, και **συνδέεται με την ιστορική εμφάνιση του εθνικού κράτους** σε πολύ μεγάλο βαθμό, δηλαδή με την περίοδο της Συνθήκης της Βεσφαλίας και μετά, το 1648 και μετά, από το τέλος των θρησκευτικών πολέμων. Άρα τα ζητήματα της σχέσης θρησκείας και πολιτικής, κράτους και εκκλησίας, είναι καταγωγικά κρίσιμα, ιστορικά κρίσιμα και για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους και για την εμφάνιση αυτού του φαινομένου που εξετάζουμε τώρα και που ονομάζουμε Σύνταγμα και θα μας απασχολήσει σε όλες μας τις σπουδές και σε όλη την πρακτική ενασχόληση με τα νομικά από τώρα και στο εξής.

Αυτό σημαίνει ότι **το Σύνταγμα συνδέεται με τη μετάβαση από άλλες μορφές πολιτικής οργάνωσης**, που μπορεί να λέγονται και αυτές κράτος αλλά δεν είναι το εθνικό κυρίαρχο κράτος για το οποίο μιλάμε τώρα –τα γερμανικά βασίλεια, τα φραγκικά βασίλεια, παλαιότερα οι μεγάλες αυτοκρατορίες, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, αλλά και αυτοκρατορίες οι οποίες επέζησαν της Βεσφαλίας, όπως είναι για παράδειγμα η οθωμανική αυτοκρατορία ή η αυστροουγγρική αυτοκρατορία, αλλά βλέπετε ότι και αυτές διαλύθηκαν σε εθνικά κράτη. Θυμόμαστε πως η Ελλάδα, ως πρώτο εθνικό κράτος ξεκίνησε το χορό της αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας ώστε να γεννηθούν εθνικά κράτη στα Βαλκάνια μετά από την Ελλάδα. Μπορούμε όμως να πάμε στην πιο κοντινή μας εποχή. Μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το τέλος

του ψυχρού πολέμου το 1990, βλέπουμε τη διάλυση σχεδόν αυτοκρατοριών, οιονεί αυτοκρατοριών όπως είναι η Σοβιετική Ένωση, που γεννάει μια σειρά από εθνικά κράτη. Τα κράτη που προέρχονται από τη Σοβιετική Ένωση. Ακόμα και στη γειτονική μας Γιουγκοσλαβία, βλέπουμε να γεννιούνται νέα εθνικά κράτη μέσα από ένα πολυεθνικό πολιτειακό μόρφωμα ομοσπονδιακού χαρακτήρα. Αυτές οι διαδικασίες δεν αρχίζουν και δεν τελειώνουν με το χτύπημα ενός κουδουνιού. Είναι διαδικασίες οι οποίες ακολουθούν διαφορετικούς ρυθμούς, συνυπάρχουν παλαιότερα και νεώτερα φαινόμενα, η ιστορία είναι πάντα μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία.

Οι δύο μεγάλες Επαναστάσεις για τις οποίες σας μίλησα έχουν την εξής διαφορά. Η Αμερικανική Επανάσταση, είναι επανάσταση ανεξαρτησίας κατά της βρετανικής αποικιακής εξουσίας. Άρα **ένα νέο κράτος γεννιέται** ως ανεξάρτητο και οργανώνεται δημοκρατικά και δικαιοκρατικά. Όση σημασία έχει η δημοκρατία και η εκλογή του προέδρου και του κογκρέσου, άλλη τόση σημασία έχουν οι αρμοδιότητες των δικαστών και ο ρόλος του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Η Γαλλική Επανάσταση δεν γεννάει ένα νέο κράτος αλλά **γεννάει ένα νέο καθεστώς**. Καταλύει το παλιό καθεστώς, το Ancien Régime, και γεννάει ένα νέο καθεστώς με Σύνταγμα.

Το ένα Σύνταγμα, στην Αμερική, είναι γενέθλιο Σύνταγμα του κράτους. Το άλλο Σύνταγμα, στη Γαλλία, δεν είναι ένα γενέθλιο Σύνταγμα του κράτους, αλλά είναι γενέθλιο Σύνταγμα ενός νέου καθεστώτος. Αυτή είναι μια διάκριση που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε και πολλές νεώτερες εξελίξεις, γιατί πάντα έχουμε συντάγματα που συμβολίζουν τη γένεση

και τη δημιουργία ενός κράτους, άρα και την εθνική του ανεξαρτησία, και τη διεκδίκηση της αναγνώρισής τους στο διεθνές δίκαιο, από τη διεθνή κοινότητα, όπως συνέβη με πολύ μεγάλες δυσκολίες με τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, αλλά βλέπετε ότι δεν έχει συμβεί ακόμα με το Κοσσυφοπέδιο, το οποίο δεν έχει αναγνωριστεί ακόμα καθολικά από τη διεθνή κοινότητα, παρότι έχει το σύνταγμά του. Και στην άλλη περίπτωση, της Γαλλικής Επανάστασης, το Σύνταγμα δεν συμβολίζει τη δημιουργία ενός κράτους που αναζητά την αναγνώριση, αλλά συμβολίζει μια διαφορετική εκδήλωση της εσωτερικής κυριαρχίας. Τη μετάβαση από τη μοναρχία, τη μοναρχική αρχή, σταδιακά, στη δημοκρατική αρχή, με πολλές περιπέτειες, πολύ βία, πολλές αντιξοότητες. Είδαμε το ίδιο σε πολλές χώρες της Κεντρικής Ευρώπης μετά το 1989. Τίποτα δεν γίνεται απλά, θέλει συγκρούσεις, πολλές φορές θέλει αίμα, θέλει αμφισβητήσεις, ανατροπές. Η ιστορία δεν είναι κάτι το οποίο διαμορφώνεται ευθύγραμμα.

Άρα λοιπόν, το πιο σημαντικό, αν θέλετε, στοιχείο του Συντάγματος, η πιο σημαντική διάσταση είναι **η συμβολική του διάσταση**. Είναι σύμβολο της κρατικής υπόστασης και της εθνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή της εξωτερικής κυριαρχίας όπως θα δούμε –αναγκαστικά χρησιμοποιούμε τώρα έννοιες άγνωστες αλλά σιγά-σιγά θα ξεκαθαρίζει το τοπίο μέσα από τα μαθήματα. Είναι λοιπόν **σύμβολο της κρατικής υπόστασης και της εθνικής ανεξαρτησίας** που ταυτίζεται με την εξωτερική κυριαρχία.

Αλλά και στο επίπεδο της εσωτερικής κυριαρχίας, το Σύνταγμα συμβολίζει κάτι πολύ σπουδαίο, συμβολίζει τη μικρή ή μεγάλη **φραγή στην απόλυτη εξουσία**, τον περιορισμό της

κρατικής εξουσίας, την εκλογίκευση, την οργάνωση και σε κάθε περίπτωση τον περιορισμό. Ακόμη και αν οι περιορισμοί είναι στην αρχή πολύ μικροί και αφορούν πολύ λίγα θέματα, ας πούμε τη διαδικασία επιβολής φόρων, στη συνέχεια αναπτύσσονται δικαιώματα. Όσο και αν αυτό δεν το βλέπουμε δια γυμνού οφθαλμού, εξαρχής το Σύνταγμα και το περιεχόμενό του δεν αφορά μόνο αυτό που ονομάζουμε κράτος, πολιτικό σύστημα, σχέσεις κράτους και πολίτη, αλλά αφορά άμεσα ή έμμεσα και αυτό που ονομάζουμε κοινωνία των πολιτών ή απλά κοινωνία, αυτό που ονομάζουμε αγορά, αυτό που ονομάζουμε οικονομία, διότι **κατοχυρώνονται δικαιώματα και δυνατότητες** μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται η οικονομική δραστηριότητα, λειτουργεί η αγορά και αναπτύσσεται και η κοινωνία των πολιτών. Αν μη τι άλλο, αυτό συμβαίνει εξ ορισμού γιατί ρυθμίζονται θέματα θρησκευτικής ελευθερίας. Μέσα από τη σύγκρουση μεταξύ Καθολικισμού και Διαμαρτύρησης μετά τον Λούθηρο, γιατί αυτό που συμβαίνει με την Βεσφαλία, είναι να θεμελιωθεί ένας κανόνας ο οποίος τώρα μας φαίνεται περιέργος, ο περιβόητος κανόνας στα λατινικά *Cuius regio, eius religio*, που σημαίνει ότι η θρησκεία η προσωπική του μονάρχη είναι και η επίσημη θρησκεία του κράτους. Και αυτό εξηγεί πώς κοινωνίες ή έθνη παλαιότερα τα οποία έχουν ίδια γλώσσα και ίδια παράδοση, διχάζονται ανάλογα με το αν είναι προτεσταντικά ή καθολικά μέσα από τη σύγκρουση στη Δυτική Χριστιανοσύνη. Και έτσι εξηγείται, γιατί είναι άλλη η εξέλιξη στην προτεσταντική Ολλανδία, στις Κάτω Χώρες και άλλη η εξέλιξη στο καθολικό Βέλγιο όπου συνυπάρχει η φλαμανδόφωνη με

τη γαλλόφωνη κοινότητα και τη γερμανόφωνη. Αλλά ιστορικά αυτό ανάγεται σε αυτήν τη σύγκρουση, στη σύγκρουση μεταξύ Καθολικισμού και Διαμαρτύρησης και στον τρόπο συγκρότησης των εθνικών κρατών.

Οι ανάγκες της αγοράς, οι ανάγκες της πρωτογενούς συσσώρευσης κεφαλαίου και της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας στην πρώιμη μορφή της από τη μια μεριά και οι κανόνες που διέπουν τη θρησκευτική ελευθερία από την άλλη, **γεννούν σε πολύ μεγάλο βαθμό και το σύγχρονο εθνικό κυρίαρχο κράτος και το Σύνταγμα** με τη μορφή του, όπως το ξέρουμε από τον 17ο αιώνα και μετά.

Αυτό, λοιπόν τώρα, έχει πάρει **οικουμενικές διαστάσεις**, γιατί τώρα, υπάρχει οικουμενική υπεροχή και της δημοκρατικής αρχής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η αντίληψη η οποία γεννιέται στην Ευρώπη και μεταφέρεται μετά στη Βόρεια Αμερική, σταδιακά γίνεται μια οικουμενική αντίληψη. Τώρα, όποια χώρα αποκλίνει από τα πρότυπα αυτά, όσο μεγάλη και αν είναι και ισχυρή, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην Κίνα, είναι μια χώρα η οποία έχει προβλήματα εναρμόνισης με τις προδιαγραφές και τα standards ενός σύγχρονου ευνοούμενου κράτους δικαίου που βασίζεται στη Δημοκρατία και τον σεβασμό των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Και πάνω σε αυτήν την αντίληψη δικαιολογούνται και επεμβάσεις που περιορίζουν την εθνική κυριαρχία, πόλεμοι δηλαδή, όπως συνέβη πολύ πρόσφατα με την Αραβική Άνοιξη, με το Ιράκ, με τη Λιβύη κ.ο.κ.

Υπό την έννοια λοιπόν αυτή, μπορούμε να ορίσουμε επίτελους τώρα, το Σύνταγμα ως ένα σύστημα κανόνων δικαίου

που έχει τη μεγαλύτερη δυνατή νομική δύναμη, αυτό λέγεται στη γλώσσα μας τη νομική, **αυξημένη τυπική ισχύς**. Ένα σύστημα κανόνων δικαίου που έχει ως αντικείμενο τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αλλά όταν μιλάμε για κρατική εξουσία, όπως είπα και προηγουμένως, εννοούμε και αυτά που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα, άρα και τις σχέσεις με άλλες χώρες, τη σχέση με τη διεθνή κοινότητα και τις σχέσεις με την οικονομία και την κοινωνία των πολιτών. Το Σύνταγμα ρυθμίζει όλα τα βασικά θέματα και τα ρυθμίζει με τους ισχυρότερους δυνατούς νομικούς κανόνες.

Κάποια στιγμή θα μιλήσουμε, θα μιλήσετε, για τις λεγόμενες **θεωρίες του πολιτικού Συντάγματος** που δεν αποδέχονται τη δικαστική ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος και τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Αλλά αυτό είναι μια απόκλιση βρετανική ή εν μέρει αμερικανική η οποία στην πράξη δεν γίνεται δεκτή, γιατί αντιθέτως βλέπουμε παγκοσμίως να υπάρχει ενίσχυση της δικαστικής διάστασης του Συντάγματος και αυτού που λέγεται δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Το βλέπετε στη χώρα μας καθημερινά, το βλέπετε στις Ηνωμένες Πολιτείες καθημερινά, ότι κάνει ο Πρόεδρος Τραμπ σε σχέση με τους μετανάστες, ελέγχεται από τα ομοσπονδιακά εφετεία και μετά από Ανώτατο Δικαστήριο. Το βλέπουμε στη Μεγάλη Βρετανία, παρά την επιθυμία του Πρωθυπουργού Μπόρις Τζόνσον να αποχωρήσει η χώρα του από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή παρά την πρωτοβουλία του να αναστείλει τις εργασίες του Κοινοβουλίου, το Ανώτατο Δικαστήριο, σε μια χώρα χωρίς, όχι γραπτό, αλλά χωρίς ενιαίο και αυστηρό, ό-

πως θα δούμε στη συνέχεια, Σύνταγμα, είναι αυτό που έχει τον τελικό λόγο. Τώρα, συνολικά το Brexit θα κριθεί πολύ πιθανόν με δικαστική απόφαση. Πολλά ζητήματα κρίνονται με δικαστικές αποφάσεις, άρα δεν ισχύει αυτή η προσέγγιση του Πολιτικού Συντάγματος.

Το Σύνταγμα λοιπόν, όπως προσπαθούμε να το ορίσουμε στην πιο, ας το πούμε έτσι, σύνθετη μορφή του είναι το **τυπικό Σύνταγμα**, θα δούμε τι σημαίνει αυτό. Προσωρινά λέω ότι, όπως ήδη αναλύσαμε, πρόκειται για κείμενο, άρα Σύνταγμα γραπτό, που έχει μεγάλη νομική ισχύ, τη μεγαλύτερη δυνατή, άρα δεν μπορεί να το θίξει ο νόμος, οι υποδεέστεροι κανόνες δικαίου. Άρα **το τυπικό Σύνταγμα είναι γραπτό και αυστηρό**, δηλαδή δεν αναθεωρείται παρά μόνο με ειδική διαδικασία και υπερέχει νομικά όλων των άλλων κανόνων δικαίου.

Αυτό το Σύνταγμα έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να είναι ταυτόχρονα **το θεμέλιο και η κορυφή μιας έννομης τάξης**. Θεμελιώνει την έννομη τάξη γιατί την συγκροτεί, συγκροτώντας νομικά το Κράτος και καθορίζοντας τους κανόνες που ρυθμίζουν τον τρόπο παραγωγής άλλων κανόνων δικαίου, τη δικαιопαραγωγική διαδικασία. Άρα όλα θεμελιώνονται στο Σύνταγμα. Θα δούμε ότι αυτό συμβαίνει μάλιστα αυτοαναφορικά. Το Σύνταγμα μόνο του τοποθετεί τον εαυτό του στη βάση της έννομης τάξης. Τώρα βεβαίως υπάρχουν πολλές δεσμεύσεις διεθνείς και ευρωπαϊκές, αλλά πριν μερικές δεκαετίες αυτές δεν ήταν τόσο έντονες όσο σήμερα. Και έρχεται μετά και καταλαμβάνει και την κορυφή, ελέγχοντας τα πάντα και από κάτω και από πάνω, **κάνει μια κυκλωτική κίνηση στην έννομη**

τάξη το Σύνταγμα. Αλλά και αυτό είναι πολύ ωραίο για να είναι αληθινό. Διότι θα δούμε κάποια στιγμή αργότερα ότι τώρα υπάρχουν πολλές αμφισβητήσεις αυτών των χαρακτηριστικών του Συντάγματος μέσα από την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μέσα από την εξέλιξη του Διεθνούς Δικαίου που παίρνουν συνεχώς σημαντικά τμήματα της ύλης του, ασχολούνται δηλαδή με θέματα Δημοκρατίας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Άρα αυτή η εικόνα παύει να είναι τόσο απλή και τόσο εθνική, γίνεται ευρωπαϊκή και διεθνής. Εν πάση περιπτώσει, το Σύνταγμα ακόμα και τώρα, τον 21ο αιώνα, παρά την κρίση στο φαινόμενο του Κράτους, τις αμφισβητήσεις, τη διεθνοποίηση των καταστάσεων, την παγκοσμιοποίηση, την αποπολιτικοποίηση μεγάλων τομέων της δημόσιας δραστηριότητας και εθνικά και διεθνώς, επιτελεί ορισμένες βασικές λειτουργίες.

Η πρώτη λειτουργία είναι η **οργανωτική**. Είπαμε ότι αντικείμενό του είναι η συγκρότηση και η άσκηση της κρατικής εξουσίας, οργανώνει την κρατική εξουσία, οργανώνει τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, οργανώνει τη σχέση με τη διεθνή και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Τεράστιο αντικείμενο.

Η δεύτερη λειτουργία, που ιστορικά είναι πρώτη, αλλά μεθοδολογικά τη βάζουμε δεύτερη, είναι η **εγγυητική**. Το Σύνταγμα οριοθετεί την εξουσία, προστατεύει δικαιώματα άρα διασφαλίζει το Κράτος Δικαίου.

Και τρίτο, επειδή συμβαίνουν όλα αυτά, επιτελεί μια λειτουργία θεμελιώδη που είναι **νομιμοποιητική**. Είναι ο τίτλος δυνάμει του οποίου ασκείται η εξουσία. Η εξουσία είναι όχι απλά και μόνο νόμιμη επειδή προέρχεται από μια δημοκρα-

τική διαδικασία σύμφωνα με τους συνταγματικούς κανόνες αλλά είναι και νομιμοποιημένη, δηλαδή αποδεκτή από την κοινωνία, από το εκλογικό σώμα, από το λαό επειδή προέρχεται μέσα από τις προβλέψεις του Συντάγματος. Η επίκληση του Συντάγματος λειτουργεί ως τίτλος άσκησης της εξουσίας.

Άρα είναι η πιο οργανωμένη μορφή ορθολογικής εξουσίας, **απομαγευμένης** εξουσίας, εξουσίας βασισμένης στους κανόνες της νεωτερικότητας και του διαφωτισμού, όταν περνάμε, όπως έλεγα και εχθές στους μεγαλύτερους συναδέλφους σας του μεταπτυχιακού, από το αντικείμενο της κοινωνικής ανθρωπολογίας των μη μοντέρνων, ας πούμε, κοινωνιών στο αντικείμενο της πολιτικής κοινωνιολογίας και ασχολούμαστε με τις κοινωνίες της νεωτερικότητας και τώρα πια της μετανεωτερικότητας που θα δούμε σε κάποια άλλη συνάντησή μας πώς επηρεάζει όλα αυτά τα φαινόμενα.

Και υπάρχει και κάτι άλλο, μια τέταρτη, υπολανθάνουσα λειτουργία που θα την δείτε και στα μαθήματά σας στην «Εισαγωγή το Δίκαιο» και στην «Μεθοδολογία του Δικαίου», βέβαια και στο «Συνταγματικό Δίκαιο». Το Σύνταγμα είναι ένα ολόκληρο **επιστημολογικό παράδειγμα**, όπως λέμε. Δηλαδή στην πραγματικότητα είναι ένας κανόνας περί της μεθόδου και στην επιστήμη του Δικαίου και στον κλάδο του Συνταγματικού Δικαίου ειδικότερα, διότι από την ίδια τη φύση του το Σύνταγμα, παρότι κάνει πάρα πολλές αναφορές σε στοιχεία τα οποία είναι ηθικοπολιτικά και θα μπορούσε κάποιος να πιστέψει ότι είναι φυσικοδικαιϊκά, εντούτοις, επειδή οργανώνει τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία και την έννομη τάξη με έναν σταδιακό τρόπο, κατά βαθμίδες, είναι από τη

φύση του και ιστορικά ένα βαριά θετικιστικό σύστημα. Από τη φύση του οδηγεί στη **θετικιστική αντίληψη περί δικαίου**. Θα τα συζητήσουμε αυτά αργότερα. Η αντίληψη αυτή έχει τη δική της ηθική ενσωματωμένη μέσα στις διατάξεις, τις αρχές, τους κανόνες ερμηνείας, διότι φυσικά όλα αυτά που προβλέπονται στο Σύνταγμα και έχουν αναφορές γραπτές μέσα στο Σύνταγμα, έχουν μια προϊστορία και ένα βάθος που έχει πολύ μεγάλο ηθικοπολιτικό περιεχόμενο. Όταν μιλάμε για ηθικοπολιτικό περιεχόμενο δεν εννοούμε ηθικιστικό περιεχόμενο, δεν εννοούμε μια «κατηχητική» δραστηριότητα, δεν εννοούμε τα «καλά παιδιά», εννοούμε την ηθική της ιστορίας, την **ηθική της ευθύνης**, όπως θα μάθετε σε κάποια από τα μαθήματά σας ίσως στην «Κοινωνιολογία του Δικαίου» που λέει ο Μαρξ Βέμπερ σε σχέση με την ηθική της πεποίθησης, όπου ο καθένας θεωρεί ότι επειδή πιστεύει κάτι έχει και το ηθικό δικαίωμα να πράξει στο όνομά του.

Αυτό λοιπόν είναι το Σύνταγμα που γεννιέται από τον 17ο και ακόμα καλύτερα τον 18ο αιώνα και διαμορφώνεται μέχρι τον 20ό. Ο 20ός αιώνας, όπως έχει ειπωθεί, το έχει πει αυτό ένας πολύ μεγάλος ιστορικός, ο Hobsbawm, είναι ένας σύντομος αιώνας διότι στην πραγματικότητα πρέπει να τον υπολογίσει κανείς, ίσως από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Δεν καλύπτει πολιτικά 100 χρόνια, αλλά εν πάση περιπτώσει έως τον 20ό αιώνα.

Αυτό το Σύνταγμα λοιπόν, μπαίνοντας στον 21ο αιώνα υφίσταται πολλές προκλήσεις και βρίσκεται στην ανάγκη να κάνει πολλές προσαρμογές. Εμείς περάσαμε τώρα, περίπου μια δεκαετία οικονομικής κρίσης, με σκληρά μέτρα, αμφι-

σβητήσεις σε σχέση με την συνταγματικότητα όλων των μέτρων λιτότητας, αμφισβητήσεις που κρίθηκαν και πολιτικά και κοινωνικά αλλά και δικαστικά με σωρεία αποφάσεων δικαστικών, περικοπές, φορολογικές επιβαρύνσεις, αλλαγές καταστάσεων. Αλλά κρίθηκαν και στο διεθνές επίπεδο, κρίθηκαν στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε διεθνή δικαστήρια διαιτητικά εξειδικευμένα στην προστασία των επενδύσεων.

Η μήτρα των εξελίξεων αυτών βρίσκεται στη **σχέση Συντάγματος και κράτους** καθώς αντικείμενο του Συντάγματος είναι η συγκρότηση και άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτό λοιπόν που δοκιμάζεται στις μέρες μας είναι το κράτος, η κυριαρχία του, η εξωτερική του κυριαρχία, ο βαθμός ανεξαρτησίας του, ιδίως για τα μεσαία και μικρά κράτη. Γιατί φυσικά, είναι άλλη η ανεξαρτησία και η εξωτερική κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών και άλλη, ας πούμε, η ανεξαρτησία και η εξωτερική κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας, αλλά εν πάση περιπτώσει, ένας μέσος όρος είναι αυτό το φαινόμενο το οποίο μπορούμε να ονομάσουμε **δοκιμασία της κυριαρχίας του κράτους** και των στοιχείων που συνθέτουν το κράτος, την κρατικότητα. Δηλαδή, αποδιαρθρώνονται κράτη, ολόκληρα. Όπως συνέβη μετά το 1990 με τη πρώην Σοβιετική Ένωση, με τη Γιουγκοσλαβία. Το βλέπουμε τώρα στη Λιβύη. Το βλέπουμε στη Συρία. Βλέπουμε τις δυσκολίες που υπάρχουν στη Βοσνία. Βλέπουμε τη δυσκολία που υπάρχει να βρεθεί μια λύση για το Κυπριακό. Εκκρεμότητες που συμπλέκουν την εσωτερική έννομη τάξη και το Σύνταγμα με τον διεθνή

συσχετισμό δυνάμεων, με τον στρατιωτικό συσχετισμό δυνάμεων, τον οικονομικό συσχετισμό δυνάμεων.

Αλλά πάμε και στα πολύ δικά μας, στην πιο εκλεπτυσμένη και πολιτισμένη περιοχή του κόσμου που είναι η ΕΕ, όπου είδαμε περιορισμούς της κυριαρχίας, για λόγους επιβίωσης των οικονομιών, επειδή παρέχονται δάνεια, ευκολίες, επειδή λειτουργεί με έναν συγκεκριμένο τρόπο η ΕΚΤ, τα παρακολουθείτε αυτά. Αυτά όλα λειτουργούν ως αμφισβητήσεις της κυριαρχίας. Ναι, τα κράτη μετέχουν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δίνουν πολλές αρμοδιότητες στην ΕΕ αλλά κρατούν κάποιες κρίσιμες αρμοδιότητες. Υπάρχει διαρκής αμφισβήτηση ως προς την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών μελών.

Άρα οι δοκιμασίες του κράτους και των στοιχείων που συγκροτούν το κράτος, –θα μιλήσετε για αυτά στα μαθήματα– οδηγούν και σε μια **αμφισβήτηση γύρω από το Σύνταγμα**. Αντέχει το εθνικό Σύνταγμα; Γιατί βλέπουμε ότι διεκδικούν το ρόλο του Συντάγματος και το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο και το διεθνές δίκαιο. Ακούτε ίσως για την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Παρότι υπάρχουν αυτές οι προκλήσεις και οι αλλαγές οι οποίες είναι καταλυτικές, κοσμογονικές σε πολλές περιπτώσεις, εν τούτοις το Σύνταγμα αντέχει.

Δεν υπάρχει χώρα που να μην έχει Σύνταγμα. Χώρα που να μην διεκδικεί την ταυτότητά της τη συνταγματική. Χώρα που να μην απασχολείται με προβλήματα συνταγματικότητας και δικαστικού ελέγχου σε εθνικό επίπεδο. Έχει αναπτυχθεί ένα φαινόμενο που, θα δείτε στη συνέχεια των μαθημά-

των, ότι ονομάζεται πολυεπίπεδος συνταγματισμός. Υπάρχει μια σύγκρουση σε σχέση με το ποιος κατισχύει ανάμεσα στο εθνικό Σύνταγμα, στο Δίκαιο της ΕΕ και το Διεθνές Δίκαιο, κυρίως την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ανάμεσα στα εθνικά δικαστήρια και στα δικαστήρια της ΕΕ και άλλα περιφερειακά δικαστήρια, όπως είναι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αλλά παρότι υπάρχουν τεράστιες εντάσεις κοινωνικές, πολιτικές και διεθνείς, **το εθνικό Σύνταγμα αντέχει**. Εμφανίζει ευελιξία και αντοχή. Ενσωματώνει πολλά νέα στοιχεία, με διάφορες μεθόδους, ερμηνευτικές.

Ακόμη και με περιορισμένη κυριαρχία, ακόμη και με διαμοιρασμένη κυριαρχία το Σύνταγμα υπάρχει και η συζήτηση για το Σύνταγμα, για την αναθεώρηση, η συζήτηση για τις θεμελιώδεις λειτουργίες του Συντάγματος, εξακολουθεί να έχει μεγάλη σημασία. Τουλάχιστον κατά βάση. Άρα το συνταγματικό φαινόμενο όχι μόνο ισχύει, αλλά ενσωματώνει και νέα κύματα συνταγματισμού.

Γιατί όλες αυτές οι δεκαετίες, κυρίως τις δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, από τον αρχικό συνταγματισμό που αφορούσε τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, πήγαμε και σε άλλα μεγάλα ρεύματα συνταγματισμού, νεώτερα, που αφορούσαν τα κοινωνικά δικαιώματα τα οποία αρχικά δεν υπήρχαν στα Συντάγματα –το δικαίωμα στην παροχή υπηρεσιών υγείας, το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, το δικαίωμα στο εγγυημένο εισόδημα. Αυτά, ιδίως μετά, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενσωματώνονται στα συνταγματικά κείμενα, άρα εμφανίζεται ένα **κύμα συνταγματισμού κοινωνικών**

δικαιωμάτων πολύ ισχυρό, που μπαίνει μέσα στην ιστορία και ενσωματώνεται σε αυτό το πολύχρωμο παλίμψηστο που είναι το Σύνταγμα. Υπάρχει ένα άλλο κύμα συνταγματισμού που είναι το **περιβαλλοντικό σύνταγμα και τα συναφή** δικαιώματα. Και αυτή η νεώτερη εκδοχή συνταγματισμού η οποία ενσωματώθηκε στο ελληνικό Σύνταγμα το 1975, θα απασχολήσει τις σπουδές σας πάρα πολύ, πρόκειται κυρίως για το άρθρο 24 του Συντάγματος.

Έχουμε όμως και άλλη γενιά συνταγματισμού, που αφορά τις **νέες απειλές**. Όποτε έχουμε νέες απειλές, νέες προκλήσεις, νέες τεχνολογικές εξελίξεις, νέες αμφισβητήσεις της κυριαρχίας, και νέες αμφισβητήσεις του ατομικού καθεστώτος, της προσωπικής κατάστασης του πολίτη, του ατόμου, έχουμε και νέα γενιά δικαιωμάτων. Η τελευταία αφορά τα προσωπικά δεδομένα, τη βιοηθική, την τεχνοηθική, τα μεγάλα ερωτήματα τα οποία είναι βεβαίως φιλοσοφικά, πολιτικά, κοινωνικά, και ηθικά –με την έννοια που είπα προηγουμένως– αλλά που έχουν ενσωματωθεί στο Σύνταγμα και έχουν καταστεί ερωτήματα νομικά. Από την άποψη αυτή το ελληνικό Σύνταγμα, όπως αναθεωρήθηκε το 2001, και ευτυχώς αυτά τα ζητήματα δεν θίχτηκαν ούτε από την αναθεώρηση του 2008 ούτε από την τρέχουσα αναθεωρητική διαδικασία η οποία είναι ανοιχτή, είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχρονου δυτικού Συντάγματος που ενσωματώνει ισορροπημένα όλα τα κύματα του συνταγματισμού. Το αρχαϊκό, το θεμελιώδες που αφορά τη δημοκρατία. Στην Ελλάδα έχουμε μάλιστα πρώιμη εισαγωγή της δημοκρατικής αρχής, όπως σας είπα, και πρώιμη εισαγωγή της καθολικής ψη-

φορορίας του ανδρικού πληθυσμού, όταν στην Ευρώπη αυτά δεν ήταν καθόλου αυτονόητα. Έχουμε ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και μετά κοινωνικά δικαιώματα με εκτενή αναφορά στο Σύνταγμα, και μετά περιβαλλοντικά δικαιώματα και δικαιώματα σχετικά με την προσωπική αυτονομία, την ιδιωτικότητα, τη βιολογική υπόσταση, τη βιοηθική, την τεχνηθική, όλα αυτά που είναι στην πρώτη γραμμή του σύγχρονου προβληματισμού.

Αυτό είναι μια πολύτιμη παρακαταθήκη, η οποία έχει το προσόν να αφήνει έναν χώρο πολλαπλών επιλογών, ανάλογα με τις προτιμήσεις του ελληνικού λαού, κι ανάλογα με την ερμηνεία τη δικαστική. Κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στο ευρωπαϊκό δίκαιο και στους κανόνες του, όπου τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα, και πιο μονοδιάστατα από πλευράς πολιτικού και οικονομικού περιεχομένου των πολιτικών που εφαρμόζονται. Αλλά αυτά είναι μια συζήτηση την οποία επιφυλασσόμαστε να την κάνουμε αργότερα υπό πιο ώριμες συνθήκες.

Σκέφτομαι λοιπόν να σταματήσω εδώ ώστε να έχετε την ευκαιρία με τους συναδέλφους μου στα τμήματα να λύσετε τις απορίες σας, και κρατάω έναν μικρό επίλογο που σας αφορά. Που αφορά τις σχέσεις σας με το Πανεπιστήμιο, την Επιστήμη, και με το μέλλον σας.

Την προηγούμενη φορά που μίλησα σε ένα τέτοιο ακροατήριο, όπως το σημερινό ακροατήριο, δεν ήταν όταν έπαψα να διδάσκω, το ακαδημαϊκό έτος δηλαδή 1992-1993, αλλά ήταν το 2007 όταν η κόρη μου ήταν πρωτοετής φοιτήτρια της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Βλέπω στα πρόσωπά σας τη σχέση μου μαζί της και αντιλαμβάνομαι πόσο σημα-

ντικό είναι για εσάς το γεγονός ότι βρίσκεστε εδώ, στα έδρανα της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης, μιας σχολής η οποία μπορεί να σταθεί με αξιώσεις ανταγωνιστικότητας και αποδοχής σε διεθνές επίπεδο, κι αυτό θα το δείτε όταν καταστείτε πτυχιούχοι και αναζητήσετε λύσεις για τις μεταπτυχιακές σας σπουδές και την πιθανή εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής. Θα καταλάβετε πόσο σημαντικό είναι το γεγονός ότι φοιτήσατε και αποφοιτήσατε από μια ελληνική νομική σχολή, από τη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης εν προκειμένω. Είναι πάρα πολύ σημαντικό λοιπόν αυτό και είναι μια επιβράβευση των κόπων σας και την αγωνία σας για τις εξετάσεις αυτές τις εισαγωγικές οι οποίες είναι μια μεγάλη και μίζερη δοκιμασία, για τις οικογένειες σας και κυρίως για εσάς τους ίδιους.

Έλεγε ένας παλιός καθηγητής του αστικού δικαίου ο Παναγιώτης Ζέπος, που ήταν υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή, που εισηγήθηκε το Σύνταγμα του 1975, «η νομική επιστήμη δεν μανθάνεται ολίγον κατ' ολίγον, μανθάνεται εν τω συνόλω της». Τι εννοούσε; Εννοούσε με τον δικό του εμπειρικό τρόπο κάτι που η σύγχρονη παιδαγωγική και επιστημολογία ονομάζει **επιστημολογική τομή**. Τώρα μ' ακούτε που σας μιλάω και ίσως θεωρείτε πως αυτά που σας λέω είναι πολύ πυκνά και δύσκολα, δυσνόητα. Συνεχώς ορίζουμε μια έννοια επικαλούμενοι άλλες έννοιες και μπαίνουμε σε μία αλληλουχία αποριών και σε μία ανάγκη αλληλουχίας διευκρινήσεων. Καταλαβαίνετε σιγά σιγά ότι υπάρχει μια πειθαρχία διανοητική και μεθοδολογική, σκεπτόμαστε και μιλάμε με έναν ειδικό τρόπο. Κάποια στιγμή λοιπόν τώρα, τους προσεχείς μήνες, στο πρώτο, δεύτερο

εξάμηνο το πολύ, καθώς θα ακούτε ταυτόχρονα εισαγωγικά μαθήματα, μαθήματα συνταγματικού δικαίου, γενικών αρχών του αστικού δικαίου, βασικές έννοιες του ποινικού δικαίου, διεθνές δίκαιο, θα αρχίσει να σχηματίζεται στο μυαλό σας, μια εικόνα, ένα σύμπαν. Και θα αρχίσετε σιγά σιγά να μην σκέφτεστε με τον κοινό τρόπο, σαν να μιλάμε στο σαλόνι μας, ή με τους φίλους μας, μιλώντας με μια γλώσσα λόγια αλλά όχι πειθαρχημένα νομικά, και σιγά σιγά θα εισαχθείτε σε μια νομική λογική που ξεκινάει βέβαια από το Σύνταγμα. Και την αντίληψη για την έννομη τάξη και τη δομή της και την υπαγωγή της και στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο και στο διεθνές δίκαιο, αυτή την αλληλεπίδραση μεταξύ πολλών εννόμων τάξεων. Θα συμβεί λοιπόν, χωρίς να το καταλαβαίνετε και σταδιακά, αυτή η επιστημολογική τομή. Θα αρχίσετε να σκέφτεστε νομικά.

Και αυτό που κάνετε εδώ, εάν το κάνετε καλά και συστηματικά και οργανωμένα σε ένα περιβάλλον ανταγωνιστικό, διεθνές και σκληρό με λιγότερες ευκαιρίες για τη δική σας γενιά από ότι είχε η δική μας γενιά, θα σας φανεί εξαιρετικά χρήσιμο. Θα σας φανεί το πιο σημαντικό εργαλείο και για την επαφή σας με το διανοητικό σύμπαν της νομικής επιστήμης και για την επαφή σας με τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα, με την Ιστορία που είναι η επιστήμη των επιστημών στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αλλά θα σας βοηθήσει και στην επαγγελματική σας δραστηριότητα. Στο να βγείτε από εδώ όχι απλώς και μόνο με ένα πτυχίο, αλλά με τη δυνατότητα να σταθείτε ανταγωνιστικά και με φιλοδοξίες σε μία αγορά εργασίας που είναι πάρα πολύ δύσκολη. Ακόμη κι αν κά-

νει κανείς την πιο αυτονόητη επιλογή που είναι να είναι ένας δικηγόρος που αγωνίζεται μέσα στο στίβο του δικηγορικού επαγγέλματος, θα δει ότι η γνώση, η εξειδίκευση, η ικανότητα να είναι ενημερωμένος, να απαντά σε ερωτήματα που είναι δύσκολα και πρακτικά, αμείβεται, σου επιτρέπει αν έχει αξιοπρέπεια, σου επιτρέπει να κάνεις άλλα πράγματα, να αναπτύξεις την κοινωνική σου ευαισθησία, τη σχέση σου με τον πολιτισμό, τη σχέση σου με τον εαυτό σου και τους ανθρώπους που αγαπάς, να είσαι πιο ολοκληρωμένος και πιο ασφαλής. Και ενδεχομένως και πιο ευτυχής, παρόλο που αυτό είναι ένα βαθιά προσωπικό ζήτημα για το οποίο πρέπει να είναι κανείς και τυχερός. Δεν υπάρχουν κανόνες. Γενικά υπάρχει πάντα το απροσδόκητο και υπάρχει πάντα ο παράγοντας τύχη που είναι πολύ σημαντικός αλλά πρέπει να τη διαμορφώνει κανείς και μόνος του όσο μπορεί.

Σας εύχομαι λοιπόν να αρχίσετε να σκέφτεστε με τους όρους αυτούς της επιστημολογικής τομής, ως νομικοί, το συντομότερο δυνατό, να είστε τυχεροί, να είστε απαιτητικοί, με τους εαυτούς σας και με τους άλλους και να απολαύσετε αυτή τη δυνατότητα που έχετε να φοιτήσετε στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Καλή επιτυχία σας εύχομαι.

Το ανωτέρω μάθημα είναι διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο:
<https://vimeo.com/369109940>

diáNEOsis Podcasts: Το Σύνταγμα Της Ελλάδας
Με Απλά Λόγια

**Ο Ευάγγελος Βενιζέλος συζητά
με τον Θεωρή Γεωργακόπουλο,
για τις λεπτομέρειες και την ιστορία του Συντάγματος**

Θ. Γεωργακόπουλος: Κυρίες και κύριοι καλησπέρα σας. Πότε ήταν η τελευταία φορά που διαβάσατε το ελληνικό Σύνταγμα; Όσες και όσοι παρακολουθείτε αυτή τη σειρά των podcasts, μπορεί να θυμάστε από κάποιο πρόσφατο επεισόδιο, ότι εγώ το διάβασα πρόσφατα και είχα απορίες. Οπότε έχουμε σήμερα εδώ κοντά μας για να μιλήσουμε για το Σύνταγμα της Ελλάδος, το βασικό νομοθετικό κείμενο της χώρας, και να μας λύσει όλες τις απορίες, τον Ευάγγελο Βενιζέλο. Είναι καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, έχει διατελέσει Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, σε τρεις κυβερνήσεις εάν δεν κάνω λάθος, Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, Βουλευτής και Υπουργός σε τέσσερα διαφορετικά Υπουργεία εάν δεν κάνω λάθος ξανά.

Ευ. Βενιζέλος: Σε δέκα Υπουργεία.

Θ. Γ.: Σε δέκα διαφορετικά Υπουργεία, να μία πρώτη απορία, γιατί η Wikipedia νομίζω ότι δεν τα λέει. Εδώ σήμερα όμως σας έχουμε καλέσει να μας μιλήσετε ως συνταγματολόγος και μά-

λιστα ως ο εισηγητής της αναθεώρησης του Συντάγματος του 2001, που ήταν η τελευταία μεγάλη αναθεώρηση που έχει γίνει στο Σύνταγμα της χώρας μας. Κύριε Πρόεδρε, καλησπέρα, σας ευχαριστούμε πάρα πολύ που είσαστε εδώ μαζί μας.

Ευ. Β.: Εγώ ευχαριστώ για την πρόσκληση και χαίρομαι που θα μιλήσουμε για ένα τόσο σημαντικό θέμα και θα επιχειρήσουμε να τα πούμε όσο μπορούμε πιο απλά και κατανοητά για ανθρώπους που δεν είναι νομικοί.

Υπάρχουν χώρες δίχως Σύνταγμα;

Θ. Γ.: Ναι, και για την πλειοψηφία του κόσμου που ίσως δεν ξέρει πολλά βασικά πράγματα για αυτό το κείμενο. Πρώτα από όλα, τα εντελώς βασικά, υπάρχουν χώρες που δεν έχουν Σύνταγμα, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν έχει, το Ισραήλ δεν έχει.

Ευ. Β.: Δεν είναι ακριβές αυτό, δεν υπάρχει χώρα που δεν έχει Σύνταγμα. Το Σύνταγμα είναι ένα σύστημα κανόνων Δικαίου που ρυθμίζει τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, τη σχέση των ατόμων με το κράτος, ως εκ τούτου ρυθμίζει και τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με το κράτος, ρυθμίζει τη σχέση της οικονομίας και της αγοράς με το κράτος, ρυθμίζει τη θέση του κράτους μέσα στη διεθνή κοινότητα, στη διεθνή έννομη τάξη. Υπό την έννοια αυτή, κράτος το οποίο μάλιστα να είναι σύγχρονο, μέλος του ΟΗΕ, που δεν έχει Σύνταγμα δεν νοείται στην πραγματικότητα. Αυτό που εσείς αναφέρατε ως παράδειγμα διαδεδομένο, δηλαδή χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Νέα Ζηλανδία, το Ισραήλ, δεν έχουν

ενιαίο κωδικοποιημένο Σύνταγμα, δηλαδή Σύνταγμα όπως το εννοούμε εμείς από πλευράς μορφής κειμένου.

Θ. Γ.: Μάλιστα.

Eu. Β.: Για παράδειγμα στο Ισραήλ, το οποίο είναι τώρα πολύ επίκαιρο γιατί υπάρχει μεγάλη σύγκρουση μεταξύ εκτελεστικής εξουσίας με τη νέα κυβέρνηση Νετανιάχου και του Ανωτάτου Δικαστηρίου, ποτέ δεν κατέληξαν σε κάποιο Σύνταγμα μετά τη δημιουργία του Κράτους του Ισραήλ, αλλά έχουν μία εν εξελίξει συντακτική διαδικασία από τότε. Δηλαδή ψηφίζουν και εφαρμόζουν συνεχώς συνταγματικούς νόμους, βασικούς νόμους όπως τους λένε.

Θ. Γ.: Οι οποίοι είναι διαφορετικοί από την κοινή νομοθεσία, αλλάζει βεβαίως...

Eu. Β.: Οι οποίοι είναι διαφορετικοί από την κοινή νομοθεσία αλλά στην πραγματικότητα τροποποιούνται με απλουστευμένο τρόπο, άρα η Βουλή ασκεί παραλλήλως και ταυτοχρόνως και συντακτική - αναθεωρητική και κοινή νομοθετική αρμοδιότητα. Ας πάμε στο παράδειγμα...

Το γραπτό, αυστηρό, τυπικό Σύνταγμα –

Η νομική υπεροχή του Συντάγματος –

Ο 18ος αιώνας, αιώνας των συνταγμάτων

Θ. Γ.: Πριν πάμε στο παράδειγμα άλλης χώρας, τι διαφορά έχει αυτή η αποστολή που περιγράψατε από τους απλούς νόμους; Γιατί πρέπει να υπάρχει ένα ξεχωριστό κείμενο;

Eu. Β.: Όλο το μυστικό του Συντάγματος, αυτό που συνεισφέρει ο αιώνας του συνταγματισμού, ο αιώνας στον οποίο

εμφανίζεται το φαινόμενο του Συντάγματος, είναι η αυστηρότητα και η τυπικότητά του. Ο 18^{ος} αιώνας είναι αιώνας των μεγάλων Επαναστάσεων, κυρίως της Αμερικανικής Επανάστασης και της Γαλλικής Επανάστασης. Η Αμερικανική Επανάσταση στην πραγματικότητα είναι ανεξάρτηση από το βρετανικό στέμμα, άρα είναι μία επανάσταση χειραφέτησης. Η Γαλλική Επανάσταση είναι μία κοινωνική επανάσταση, αλλαγή εσωτερικού καθεστώτος, δεν αλλάζει το κράτος καθεαυτό αλλά αλλάζει το εσωτερικό του καθεστώτος, από το *ancien régime*, το παλιό καθεστώς, πηγαίνουμε στο επαναστατικό, αλλά ο κοινός παρανομαστής των δύο μεγάλων επαναστάσεων είναι το φαινόμενο του Συντάγματος. Το Σύνταγμα όμως το εννοούμε από τότε ως γραπτό και αυστηρό, δηλαδή με αυξημένη νομική δύναμη σε σχέση με το συνήθη νόμο.

Άρα το μυστικό του Συντάγματος είναι η νομική του υπεροχή, είναι το γεγονός ότι οι υποδεέστεροι κανόνες παράγονται με τον τρόπο που προβλέπει το Σύνταγμα και ελέγχονται ως προς τη συμφωνία τους ή για να είμαι ακριβέστερος ως προς τη μη αντίθεσή τους προς το Σύνταγμα.

Άρα, αυτό που λέμε Σύνταγμα από τον 18^ο αιώνα και μετά, και το οποίο επιβλήθηκε στην πραγματικότητα παγκοσμίως, προσέλαβε οικουμενικές διαστάσεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με αλληπάλληλα κύματα συνταγματισμού, νέων Συνταγμάτων, νέων δικαιωμάτων, νέων αντιλήψεων, μέχρι των πιο σύγχρονων που είναι οικολογικές, είναι βιοηθικές, είναι τεχνηθικές αντιλήψεις που ενσωματώνονται με τη μορφή νέων δικαιωμάτων στα συντάγματα, έχει ως κοινό χαρακτηριστικό, θεμελιώδες, τη νομική υπεροχή, την αυστηρότητα.

Το Σύνταγμα δεν τροποποιείται όπως ο συνήθης νόμος αλλά αναθεωρείται με βάση μία πιο πολύπλοκη ειδική διαδικασία και πολύ συχνά τίθενται όρια, όχι μόνο διαδικαστικά –άρα με διαδικασία αναθεώρησης που μπορεί να θέλει ειδικές προθεσμίες, ειδικές πλειοψηφίες, δημοψηφίσματα, δύο Βουλές– αλλά και ουσιαστικά. Υπάρχει διακύμανση βαθμού αυστηρότητας του Συντάγματος, αυστηρότητα είναι η δυσκολία της αναθεώρησης.

Το κοινό χαρακτηριστικό λοιπόν είναι η υπεροχή, είναι το γεγονός ότι το Σύνταγμα είναι η βάση και η κορυφή της έννομης τάξης, είναι το θεμελιώδες κείμενο, ο θεμελιώδης νόμος, ο οποίος συγκροτεί την έννομη τάξη με κάποιον τρόπο αναφερόμενος στον εαυτό του, αυτοαναφορικά και επιπλέον είναι η κορυφή της έννομης τάξης, είναι στη βάση και στην κορυφή.

Θ. Γ.: Ως τέτοιο δεν έχει και ένα φιλοσοφικό χαρακτήρα;

Eu. Β.: Φιλοσοφικό χαρακτήρα έχουν όλα. Δηλαδή κάθε νομοθετικό κείμενο, ο Αστικός Κώδικας, ο Ποινικός Κώδικας...

Θ. Γ.: Αυτά όμως αλλάζουν πιο εύκολα όπως μας λέτε.

Eu. Β.: Μερικές φορές δεν αλλάζουν πιο εύκολα. Οι αστικο-λόγοι μάλιστα που ασχολούνται με τον Αστικό Κώδικα, πολλές φορές επαίρονται ότι μπορεί ο Αστικός Κώδικας να είναι πιο σταθερός από ό,τι το Σύνταγμα, αλλά σημασία έχει ότι το Σύνταγμα διεκδικεί τη σχέση του με την Ιστορία. Δηλαδή είναι ένα κείμενο το οποίο είναι ευρύχωρο και θέλει να είναι διαχρονικό και ανθεκτικό, άρα υπάρχει εξορισμού ένα πρόβλημα ανθεκτικότητας του Συντάγματος, αντοχής στον χρό-

νο, διότι το Σύνταγμα διεκδικεί να επιβιώσει για όσο γίνεται μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, διεκδικεί να ρυθμίσει τα πιο σημαντικά θέματα, τη λειτουργία του πολιτεύματος, τα θεμελιώδη δικαιώματα, με κανόνες αυξημένης νομικής δύναμης, οι οποίοι διαρκούν για όσο γίνεται μεγαλύτερο χρόνο. Άρα εξ αρχής και εξ ορισμού το Σύνταγμα εφάπτεται με την ιστορία και ταυτόχρονα είναι ο κανόνας αναφοράς –για να χρησιμοποιήσω έναν πιο σύγχρονο όρο της νομικής επιστήμης, αλλά θετικιστικής κατεύθυνσης όρο– με βάση τον οποίο ελέγχονται όλοι οι υπόλοιποι κανόνες Δικαίου και ελέγχονται διπλά, ως προς την εγκυρότητα της θέσπισής τους και ως προς το περιεχόμενό τους.

Άρα το Σύνταγμα στην πραγματικότητα αποκτά τα πλήρη του χαρακτηριστικά από τη στιγμή που γίνεται δεκτό το φαινόμενο του ελέγχου της συνταγματικότητας, το οποίο είναι μεταγενέστερο του Συντάγματος. Το Σύνταγμα δεν ταυτίζεται χρονικά με την αποδοχή του φαινομένου του ελέγχου συνταγματικότητας και μάλιστα του δικαστικού ελέγχου.

Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων

Θ. Γ.: Πείτε μας, τι είναι ο έλεγχος συνταγματικότητας;

Ευ. Β.: Ο έλεγχος συνταγματικότητας είναι στην πιο γενική του διατύπωση, η δικαιοδοσία που έχουν τα δικαστήρια, όταν μιλάμε για τον δικαστικό έλεγχο, να ελέγχουν εάν ο υποδεέστερος κανόνας, ο νόμος δηλαδή ή η διοικητική πράξη, έχει προβλήματα αντίθεσης προς το Σύνταγμα, όχι αναγκαστικά συμφωνίας. Είναι έλεγχος οριακός, είναι έλεγχος μη αντίθεσης, όχι έλεγχος συμφωνίας. Στην Αμερική αυτό συμ-

βαίνει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όχι τον 18^ο, και στη Γαλλία που εκφράζει μια μεγάλη ευρωπαϊκή συνταγματική παράδοση, καθυστερούμε πάρα πολύ να φθάσουμε στην αποδοχή του ελέγχου της συνταγματικότητας, στην πραγματικότητα αυτό γίνεται με μία χαλαρή μορφή στην πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία με το Συνταγματικό Συμβούλιο. Μόλις δε πριν από λίγα χρόνια στην πραγματικότητα έχουμε ένα εκτεταμένο σύστημα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας με το λεγόμενο *question prioritaire de constitutionnalité*, που είναι μία διαδικασία κατά προτεραιότητας ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από το Συνταγματικό Συμβούλιο εφόσον μεσολαβήσουν οι ολομέλειες των Ανωτάτων Δικαστηρίων και εδώ ανοίγουμε μία άλλη μεγάλη κουβέντα.

Θ. Γ.: Στην Ελλάδα πώς γίνεται;

Eu. Β.: Ανοίγουμε, λοιπόν, μία πολύ μεγάλη κουβέντα. Υπάρχουν δύο μεγάλες παραδόσεις, η μία είναι η παράδοση του συγκεντρωτικού ελέγχου της συνταγματικότητας, η οποία διεξάγεται από ειδικό Συνταγματικό Δικαστήριο είτε μεσολαβούν στην αρχή τα κοινά δικαστήρια, τα οποία μπορούν όπως λέμε να καταφάσκουν τη συνταγματικότητα, δηλαδή να διαπιστώνουν ότι ο νόμος είναι συνταγματικός και να τον εφαρμόζουν. Εάν διαπιστώσουν ότι είναι αντισυνταγματικός στέλνουν την υπόθεση στο Συνταγματικό Δικαστήριο, αλλά υπάρχουν άλλες περιπτώσεις στις οποίες ο πολίτης με ατομική προσφυγή μπορεί να πάει στο Συνταγματικό Δικαστήριο, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στη Γερμανία ή στην Ισπανία. Αυτή είναι μία παράδοση που τη λέμε κελσιανή, γιατί ο μεγα-

λύτερος νομικός του 20^{ου} αιώνα, ο Χανς Κέλσεν ο οποίος ήταν Αυστριακός, εισάγει σε συνεργασία με την τότε κυβέρνηση τη σοσιαλδημοκρατική, που και ο πρωθυπουργός της ήταν διάσημος καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, το Συνταγματικό Δικαστήριο το αυστριακό, το οποίο θεωρείται στην πραγματικότητα η μήτρα των ηπειρωτικών ευρωπαϊκών Συνταγματικών Δικαστηρίων και τώρα έχουμε πάρα πολλές χώρες σε όλο τον κόσμο με Συνταγματικά Δικαστήρια.

Θ. Γ.: Εμείς δεν έχουμε.

Eu. Β.: Εμείς δεν έχουμε. Εμείς ανήκουμε λοιπόν στην άλλη παράδοση, όπου όλα τα δικαστήρια, όλων των δικαιοδοσιών και όλων των βαθμών, ασκούν έλεγχο συνταγματικότητας παρεμπιπτόντως όπως λέμε, δηλαδή για τις ανάγκες της κύριας υπόθεσης που δικάζουν. Αυτό όμως είναι λίγο, θα έλεγα, επίπλαστο, διότι η πρώτη χώρα η οποία θεωρείται ότι ανήκει στην κατηγορία των διαχύτων συστημάτων είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες. Στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν έχουμε Συνταγματικό Δικαστήριο, έχουμε όμως Ανώτατο Δικαστήριο Ομοσπονδιακό, το οποίο είναι δικαστήριο όλων των δικαιοδοσιών, καθολικής δικαιοδοσίας, δηλαδή λειτουργεί ως Πολιτικό, Ποινικό, Διοικητικό Δικαστήριο, λειτουργεί και ως Συνταγματικό, πρωτίστως λειτουργεί ως Συνταγματικό, άρα η νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον ως νομολογία συνταγματική.

Τα παραδείγματα είναι γνωστά, οι αμβλώσεις είναι το τελευταίο παράδειγμα, η οπλοφορία, το σύστημα υγείας του Ομπάμα, ο φυλετικός διαχωρισμός, τα μικτά σχολεία ας το πούμε έτσι. Άρα βλέπετε ότι η νομολογία η οποία κρατά την

προσοχή τώρα στα θέματα συνταγματικότητας, Συνταγματικού Δικαίου και Συνταγματικών Δικαστηρίων, προέρχεται από μία χώρα η οποία δεν ανήκει στην παράδοση των ευρωπαϊκών, ηπειρωτικών, ειδικών συνταγματικών δικαστηρίων, αλλά στην παράδοση ενός δικαστηρίου γενικής δικαιοδοσίας όπως είναι το Supreme Court το αμερικάνικο.

Θ. Γ.: Κατά τη γνώμη σας το δικό μας σύστημα είναι καλύτερο ή χειρότερο;

Ευ. Β.: Εξαρτάται από το πώς τελικά συμπεριφέρεται ο δικαστής, εάν ο δικαστής έχει τη σωφροσύνη, τη διορατικότητα, την ευαισθησία και την αποτελεσματικότητα που απαιτείται. Οι εξουσίες που συγκεντρώνει το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών είναι πολύ μεγαλύτερες από τις εξουσίες που συγκεντρώνει οποιοδήποτε ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δικαστήριο. Επίσης είναι προφανές ότι γνωρίζουμε τους συσχετισμούς, δηλαδή τους εννέα δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου τους γνωρίζουμε φιλοσοφικά, πολιτικά, ενίοτε και κομματικά, ξέρουμε περίπου τι θα ψηφίσουν. Είναι δύσκολο να βρεις έναν κυμαινόμενο ψήφο όπως λέγεται, ίσως λίγο ο Πρόεδρος του Δικαστηρίου τώρα, ενώ είναι συντηρητικός, να είναι μια κυμαινόμενος ψήφος, αλλά αυτό δεν συμβαίνει σε Συνταγματικά Δικαστήρια των ευρωπαϊκών κυρίως κρατών.

Υπάρχουν Συνταγματικά Δικαστήρια αυταρχικών κρατών που φλερτάρουν με τις παραβιάσεις των Συνταγμάτων, υπάρχουν δε τουλάχιστον δύο χώρες ευρωπαϊκές στις οποίες οι κυβερνήσεις, όπως ξέρετε, αμφισβητούν το κράτος δικαίου και την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και επιτίθενται συστηματικά στην ανεξαρτησία του Συνταγματικού τους

Δικαστηρίου που είναι η Ουγγαρία και η Πολωνία, θα μπορούσαμε να βρούμε και άλλα πολλά παραδείγματα.

Εμείς φαινομενικά είμαστε μία χώρα διαχύτου ελέγχου, το κάθε δικαστήριο για τις ανάγκες της υπόθεσης που δικάζει ελέγχει παρεμπιπτόντως την κρίσιμη διάταξη και μπορεί να την παραμερίσει ως αντισυνταγματική, αλλά η αλήθεια είναι ότι τα θέματα αυτά συγκεντρώνονται στα Ανώτατα Δικαστήρια του κάθε κλάδου, άρα στον Άρειο Πάγο, στο Συμβούλιο Επικρατείας και στο Ελεγκτικό Συνέδριο. Το Ελεγκτικό Συνέδριο εξορισμού είναι μοναδικό στο αντικείμενό του. Συνεπώς στην πραγματικότητα συνταγματικό έλεγχο ασκούν τα Ανώτατα Δικαστήρια και μάλιστα στις ολομέλειές τους. Διότι το Σύνταγμά μας προβλέπει από το 2001 και μετά, στο άρθρο 100 στην παράγραφο 5, ότι όταν τα τμήματα των Ανωτάτων Δικαστηρίων βρίσκονται αντιμέτωπα με ζητήματα αντισυνταγματικότητας, πρέπει να τα παραπέμπουν στην ολομέλεια. Άρα ο έλεγχος ενώ φαινομενικά είναι παρεμπίπτων, διάχυτος και συγκεκριμένος για τις ανάγκες της υπόθεσης, στην πράξη είναι συγκεντρωτικός, είναι κύριος, γιατί οι δίκες αυτές έχουν ως βασικό θέμα τους τον έλεγχο της συνταγματικότητας και επίσης η επιρροή των αποφάσεων είναι μία επιρροή ισοδύναμη με αυτή που έχουν οι αποφάσεις των Συνταγματικών Δικαστηρίων. Δηλαδή γενικεύεται η εφαρμογή της απόφασης και πρέπει να έρθει ο νομοθέτης στην πραγματικότητα να συμμορφωθεί με την απόφαση.

Βλέπετε τι γίνεται με τις μεγάλες συνταξιοδοτικές και κοινωνικοασφαλιστικές υποθέσεις, τι γίνεται με τις μεγάλες υποθέσεις τις πολεοδομικές, τις χωροταξικές, όλα τα περι-

βαλλοντικά θέματα έχουν στην πραγματικότητα προκύψει μέσα από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Όταν λοιπόν λέει κάτι για τους δασικούς χάρτες ή κάτι για τον πολεοδομικό σχεδιασμό ή κάτι το οποίο αφορά την κοινωνικοασφαλιστική πολιτική, το Συμβούλιο Επικρατείας βεβαίως μετά, είναι σαν να έχουμε μία απόφαση Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Μια ματιά στην ελληνική συνταγματική ιστορία

Θ. Γ.: Μιλήσαμε για το συνταγματικό έλεγχο, αλλά πάμε να μιλήσουμε για το Σύνταγμα καθαυτό. Το δικό μας Σύνταγμα φτιάχτηκε το 1975, αυτό που ισχύει τώρα ουσιαστικά και αναθεωρήθηκε το 2001.

Eu. Β.: Προσέξτε, έχουμε μία παράδοση ιστορική η οποία είναι πάρα πολύ ενδιαφέρουσα.

Θ. Γ.: Πάμε να ξεκινήσουμε από την αρχή, από το 1821.

Eu. Β.: Η αρχή λοιπόν είναι η αρχή που γιορτάσαμε στην πραγματικότητα πρόπερσι, διότι στον αγώνα της ανεξαρτησίας εμφανίζεται πάρα πολύ πρώιμα, δηλαδή ήδη από τον Ιανουάριο του 1822, το φαινόμενο το λεγόμενο των επαναστατικών Συνταγμάτων. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου μαζί με τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Το έθνος διακηρύσσει την πολιτική αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησία με τη μορφή ενός συντάγματος, άρα το Σύνταγμα είναι ληξιαρχική πράξη γένεσης, είναι σύμβολο, είναι αντίστοιχο με τη σημαία, είναι αντίστοιχο με την επικράτεια, είναι η διαδήλωση, δηλαδή η επίσημη πανηγυρική δήλωση “*urbi et orbi*”, ότι εδώ έχουμε ένα κράτος το οποίο διεκδικεί ανεξαρτησία, άρα έχει Σύνταγμα.

Λέω μάλιστα χαρακτηριστικά ότι δύο στοιχεία είναι αυτά που μαζί με τις μάχες, τις συγκρούσεις, την κατάληψη εδαφών, συγκρότησαν σταδιακά το πρώιμο κράτος, το πρωταρχικό κράτος, τα επαναστατικά συντάγματα και τα δάνεια της ανεξαρτησίας. Γιατί τα δάνεια της ανεξαρτησίας σήμαιναν ότι η αγορά στο Λονδίνο, το Σίτι, επενδύει στην ανεξαρτησία και σου δίνει δάνειο με υψηλό επιτόκιο και με μεγάλο ρίσκο, αλλά σε αναγνωρίζει πριν από τα κράτη, δηλαδή πρώτα αναγνώρισε η αγορά και μετά η κυβέρνηση η βρετανική, η κυβέρνηση του στέμματος. Αυτά τα Συντάγματα είναι επηρεασμένα από τα Συντάγματα της εποχής τα φιλελεύθερα βεβαίως, πάρα πολύ από το γαλλικό παράδειγμα αλλά και από το ισπανικό και από άλλα.

Θ. Γ.: Και από το αμερικάνικο.

Eu. Β.: Και από το αμερικάνικο φυσικά. Είναι πολύ νωπά αυτά, όμως η αλήθεια είναι ότι τα Συντάγματα αυτά, και τα τρία, δεν ίσχυσαν, δηλαδή της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας. Της Τροιζήνας δεν ίσχυσε καθόλου διότι γεννήθηκε μαζί με την εκλογή του Καποδίστρια άρα ήταν εξορισμού ένα κείμενο, δεν ήταν στην πραγματικότητα Σύνταγμα...

Θ. Γ.: Αλλά είχε επιρροή.

Eu. Β.: Είχε επιρροή ιδεολογική, ας το πούμε έτσι. Η δική μου εκδοχή, δεν είναι αποδεκτή πανταχόθεν η εκδοχή αυτή, είναι ότι τα Συντάγματα τα οποία ήταν δημοκρατικά, δεν είχαν αρχηγό του κράτους, δεν είχαν φυσικά Βασιλιά, δεν είχαν ούτε αιρετό μονοπρόσωπο Πρόεδρο, είχαν συλλογικό προεδρείο, είναι Συντάγματα διαπραγματεύσιμα, δηλαδή αυτά τα

συντάγματα έγιναν έτσι για να μπορέσει το επαναστατημένο έθνος να διαπραγματευτεί –όπως και έγινε εντέλει– έναν μονάρχη, ο οποίος θα λειτουργήσει ως εγγυητής έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, προκειμένου να αναγνωρισθεί η ανεξαρτησία και να δοθεί επαρκής χώρος, επαρκής επικράτεια, έδαφος.

Έτσι και έγινε, από τα Συντάγματα πήγαμε στον Καποδίστρια, από τον Καποδίστρια πήγαμε στον Λεοπόλδο, από τον Λεοπόλδο πήγαμε στον Όθωνα και πήγαμε στην αντιβασιλεία και ξαναβρήκαμε τα Συντάγματα με τη συνταγματική μοναρχία το 1844. Άρα μετά από ένα μεγάλο διάστημα απολυταρχικής, μη συνταγματικής διακυβέρνησης, που περιλαμβάνει και τον Καποδίστρια και την αντιβασιλεία και μία περίοδο που ο Όθων είναι ενήλικος. Μετά, βέβαια, η διαδοχή είναι το Σύνταγμα του 1864 με την έξωση του Όθωνα και την έλευση της νέας δυναστείας και του Γεωργίου Α΄, αλλά η διαφορά είναι πολύ σημαντική γιατί από το 1864 και μετά πηγαίνουμε στη βασιλευόμενη δημοκρατία στην πραγματικότητα, πηγαίνουμε σε μία συνταγματική μοναρχία η οποία όμως είναι και κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης.

Θ. Γ.: Που στην αρχή δεν δούλεψε άψογα, αλλά...

Ευ. Β.: Τον 19^ο αιώνα δούλεψε καλύτερα από τον 20^ο είναι η αλήθεια. Επίσης, είναι γεγονός ότι υπάρχει μία διαδοχή Συνταγμάτων όπως θα λέγαμε πολύ βιαστικά στην ελληνική συνταγματική ιστορία. Δηλαδή έχουμε το Σύνταγμα του 1864 που αναθεωρείται ριζικά αλλά δεν καταλύεται μετά το Γουδή και την έλευση του Βενιζέλου το 1911, άρα βάζουμε μία κάθε-

το, Σύνταγμα 1864/1911, το οποίο επανέρχεται με το Σύνταγμα του 1952, το οποίο είναι νέο σε πολλά και προϊόν μίας πολύ δύσκολης και πολύπλοκης συντακτικής διαδικασίας η οποία θέλει να εμφανίζεται ως αναθεωρητική και εντέλει εμφανίζεται ως συνέχεια του Συντάγματος του 1864/1911/1952.

Όμως μεσολαβούν τα Συντάγματα της περιόδου μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τα Συντάγματα δηλαδή κυρίως αυτά που λέγονται δημοκρατικά, το Σύνταγμα τελικά του 1927, το οποίο είναι το Σύνταγμα το οποίο έχει και την πιο προωθημένη κοινωνική ευαισθησία και μέριμνα. Βεβαίως αυτό διατηρείται σε ισχύ μέχρι την κατάλυσή του, στην πραγματικότητα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30, 1935. Είναι η περίοδος των συνεχών πραξικοπημάτων έως ότου φθάσουμε στη δικτατορία Μεταξά.

Από εκεί και πέρα αρχίζει μία μακρά περίοδος συνταγματικής αβεβαιότητας, μία περίοδος την οποία δεν μπορεί να τη χαρακτηρίσει κανείς ως συνταγματικά ομαλή βέβαια, που είναι η περίοδος της δικτατορίας Μεταξά, του πολέμου, της κατοχής και στη συνέχεια της μετακατοχικής-μεταπολεμικής περιόδου που συμπίπτει με τον εμφύλιο. Εν μέσω εμφυλίου αρχίζει η διαδικασία παραγωγής νέου Συντάγματος, το οποίο ψηφίζεται στην πραγματικότητα με το τέλος του εμφυλίου πολέμου και με την ένταξη της Ελλάδος στο NATO.

Άρα λήγει το πρώτο μεγάλο επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου, που είναι ο ελληνικός εμφύλιος, με την ένταξη της χώρας στο NATO και την ψήφιση του Συντάγματος, το οποίο δεν είναι μόνο του, έχει δίπλα ένα παρασύνταγμα, το οποίο ισχύει για τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου. Άρα πρόκειται για

μία περίοδο στην πραγματικότητα συνταγματική και παρασυνταγματική, για μία περίοδο με μεγάλες συγκρούσεις και μεγάλες αβεβαιότητες, οι οποίες κορυφώνονται με τη δικτατορία του 1967, αλλά και με τις μεγάλες συνταγματικές συγκρούσεις και παραβάσεις των εκλογών των αρχών της δεκαετίας του '60 –εκλογές βίας και νοθείας– με την αποστασία του 1965 και βεβαίως εντέλει με την κατάλυση, την πλήρη και αποκάλυπτη, του Συντάγματος με τη δικτατορία.

Μετά έχουμε το Σύνταγμα του 1975 που είναι το ισχύον Σύνταγμα με τις αναθεωρήσεις του. Οι αναθεωρήσεις του είναι αρκετές πια, γιατί το Σύνταγμά μας είναι τώρα το Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2008/2019, όμως στην πραγματικότητα οι μεγάλες τομές είναι αυτές του 1975 και του 2001.

Τα σύγχρονα συντάγματα – Η αλλαγή στη φύση του κράτους επιφέρει αλλαγή στη φύση του Συντάγματος

Θ. Γ.: Έχουμε φθάσει σήμερα να έχουμε τα σύγχρονα Συντάγματα, το σύγχρονο Σύνταγμα από το 1975 και μετά, σε σχέση με τα Συντάγματα των προηγούμενων αιώνων, από το 1822 και μετά, μιλάμε ουσιαστικά για το ίδιο πράγμα; Έχουμε τη συνέχεια του ίδιου πράγματος;

Ευ. Β.: Αυτό είναι μία πολύ ωραία ερώτηση, γιατί για να κατανοήσουμε το Σύνταγμα πρέπει να κατανοήσουμε τι είναι το κράτος, αφού η στιγμή λοιπόν αλλάζει το κράτος, αλλάζει η έννοια της κυριαρχίας, αλλάζει στην πραγματικότητα και η φύση του Συντάγματος. Μία πολύ σημαντική εκδοχή της κυριαρχίας του κράτους είναι η συνταγματική του κυριαρχία, είναι δηλαδή η ακαταμάχητη και ακαταγώνιστη αρμοδιότη-

τα και ικανότητά του να επιβάλει το Σύνταγμά του, δηλαδή να επιβάλει τους κανόνες που εντέλει ισχύουν, γιατί υπερέχουν. Αυτό όμως τώρα δεν υπάρχει, δεν υπάρχει το κυρίαρχο κράτος, αυτό που ονομάζαμε Βεσφαλικό κράτος, δηλαδή μετά τη Συνθήκη της Βεσφαλίας, μετά τον 17^ο αιώνα. Τώρα πια το κράτος είναι κράτος μέλος, είτε είναι κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή της Ευρωζώνης ή του Συμβουλίου της Ευρώπης, είτε δεν ανήκει στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά ανήκει σε άλλες ηπείρους, ακόμα και εάν είναι υπερδύναμη, ακόμα και εάν είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, και αυτές ακόμα πρέπει να λάβουν υπόψη τη διεθνή κοινότητα, την ισχύ του Διεθνούς Δικαίου, την αγορά, την τεχνολογία, τις μεγάλες εταιρίες, τις μεγάλες πλατφόρμες, άρα η κυριαρχία του κράτους έχει περιορισθεί και ως εκ τούτου έχει περιορισθεί και η εμβέλεια του Συντάγματος.

Το Σύνταγμα λοιπόν κινείται πλέον ως φαινόμενο για όλες τις χώρες σε άλλα συμφραζόμενα, σε πολύ πιο πλούσια και απαιτητικά συμφραζόμενα. Τι εννοώ; Εννοώ ότι, εντάξει, ζούμε στον κόσμο του Συντάγματος αυτοαναφορικά, το Σύνταγμα είναι το θεμέλιο μίας έννομης τάξης, ρυθμίζει τον τρόπο παραγωγής κανόνων Δικαίου, θέτει υπό έλεγχο τη συνταγματικότητα των άλλων κανόνων Δικαίου, αλλά υπάρχει το Διεθνές Δίκαιο, υπάρχουν τα διάφορα επίπεδα Διεθνούς Δικαίου, υπάρχει ένα παγκόσμιο επίπεδο και ένα περιφερειακό επίπεδο, υπάρχει το Δίκαιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο και σε περιφερειακό επίπεδο, με κορυφαίο κείμενο την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο του Συμ-

βουλίου της Ευρώπης και με δικαστικό όργανο. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που ασκεί έλεγχο πάνω στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης που είναι και κράτη μέρη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ελέγχει και τα Συντάγματά τους, ελέγχει και τις αποφάσεις των δικαστηρίων τους που ερμηνεύουν τα Συντάγματά τους, γιατί για να κάνεις μία ατομική προσφυγή στο Δικαστήριο του Στρασβούργου, στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πρέπει να έχεις εξαντλήσει τα εσωτερικά ένδικα μέσα, άρα ο εθνικός δικαστής είναι αυτός που τελικά παραβιάζει την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η ερμηνεία του για το εθνικό Σύνταγμα τίθεται υπό ευρωπαϊκό έλεγχο.

Θ. Γ.: Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό οδηγεί και σε συγκρούσεις, σε τριβές, Πολωνία, Γερμανία...

Ευ. Β.: Μισό λεπτό, αυτό συμβαίνει κυρίως στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο μεταξύ λοιπόν, δίπλα στο κλασικό Διεθνές Δίκαιο που διεκδικεί τη δική του υπεροχή με βάση τις γενικές του αρχές, τους εθιμικούς του κανόνες και εντέλει με βάση μία θεμελιώδη Σύμβαση, τη Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών που κωδικοποιεί διεθνές Εθιμικό Δίκαιο, το Διεθνές Δίκαιο διεκδικεί την υπεροχή του σε σχέση και με το εθνικό Σύνταγμα με βάση μία, όπως λέμε, μονιστική αντίληψη, ότι όλες οι κατηγορίες κανόνων υπάγονται σε μία ενιαία πυραμίδα και δεν πρέπει να περνά το Διεθνές Δίκαιο μέσα από τον έλεγχο των εθνικών οργάνων για να ισχύει στην έννομη τάξη, την εθνική, που είναι μία δυαδική αντίληψη.

Στο μεταξύ βεβαίως, τα τελευταία 70 χρόνια οικοδομείται το ευρωπαϊκό φαινόμενο, το ενωσιακό, έχουμε την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία είναι και αυτή αυτοαναφορική. Λέει, «εγώ υπάρχω από μόνη μου, ως εκ τούτου διεκδικώ υπεροχή, διεκδικώ προτεραιότητα εφαρμογής» και πρέπει να κανονίσει τις σχέσεις της με τα εθνικά Συντάγματα των κρατών μελών αλλά και με το Διεθνές Δίκαιο. Όταν λέω Διεθνές Δίκαιο εννοώ τι γίνεται με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, τι γίνεται με διεθνείς συμβάσεις, κυρίως με συμβάσεις του Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου.

Τα ζητήματα λοιπόν είναι πολύπλοκα, γιατί το Σύνταγμα διεκδικεί την υπεροχή του, τον πατριωτισμό τον συνταγματικό, τη συνταγματική ταυτότητα όπως λέμε, που την αναγνωρίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά από την άλλη μεριά το Διεθνές Δίκαιο λέει ότι «εγώ, ιδίως στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είμαι κανόνας Αναγκαστικού Δικαίου, δεν υποχωρώ, είμαι, όπως λέμε λατινικά, *jus cogens* και ως εκ τούτου υπερέχω και όπου βρω δικαστήριο, το δικαστήριό μου ελέγχει τα εθνικά δικαστήρια», για παράδειγμα το Στρασβούργο. Έχουμε και την Ευρωπαϊκή Ένωση που λέει, «εγώ ελέγχω με βάση τα δικά μου κριτήρια, αναγνωρίζω ότι οι αρμοδιότητές μου είναι δοτές, μου τις έχουν δώσει τα κράτη μέλη, αλλά τις έχω και τις ασκώ εγώ όπως θέλω και στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων».

Άρα η σύγκρουση για την υπεροχή και η σύγκρουση για την προτεραιότητα εφαρμογής είναι το μεγάλο θέμα του σύγχρονου Συντάγματος και του σύγχρονου Συνταγματικού Δικαίου, πρέπει κάθε φορά να βρίσκεις ποιο σύστημα κανό-

ων που διεκδικούν υπεροχή, θα το έλεγα ποιο σύστημα υπερεχόντων κανόνων Δικαίου, ισχύει, γιατί έχουμε λοιπόν πολλά Συντάγματα.

Από το εθνικό Σύνταγμα στον «πολυεπίπεδο συνταγματισμό» και το «επαυξημένο» Σύνταγμα

Για αυτό μιλούν πάρα πολλοί για τον πολυεπίπεδο συνταγματισμό, που δεν είναι ένας ακριβής όρος, γιατί δεν είναι ο συνταγματισμός ως κίνημα που είναι πολυεπίπεδος, είναι το φαινόμενο του Συντάγματος που είναι πολυεπίπεδο. Έχω προτείνει μία έννοια την οποία προσπαθώ να προωθήσω τα τελευταία χρόνια, που λέγεται augmented Constitution, το επαυξημένο Σύνταγμα. Το επαυξημένο Σύνταγμα είναι ένα Σύνταγμα το οποίο προκύπτει μέσα από την όσμωση και την αλληλοπεριχώρηση θα λέγαμε θεολογικά, όλων των συστημάτων υπερεχόντων κανόνων Δικαίου, διότι αυτό που μας ενδιαφέρει τελικά τι είναι; Είναι κάθε φορά να καταλήγουμε σε έναν κανόνα του επαυξημένου Συντάγματος, ο οποίος παρέχει τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία στη δημοκρατία, στο κράτος δικαίου και στα θεμελιώδη δικαιώματα, άρα πρέπει κάθε φορά να διαλέγεις τη λύση εκείνη που είναι η πιο προστατευτική.

Ως εκ τούτου πρέπει να κάνεις μία σύμφωνη με το Διεθνές Δίκαιο και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο ερμηνεία του εθνικού Συντάγματος και από την άλλη μεριά και το Διεθνές Δίκαιο πρέπει να σέβεται, όσο είναι δυνατό, τις παραδόσεις και τις ταυτότητες τις συνταγματικές των κρατών, ιδίως δε των ευρωπαϊκών που έχει να κάνει με την περιορισμένη έκταση και

επιρροή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που παγκοσμίως είναι μία μικρή ομάδα κρατών. Πρέπει να υπάρχει αυτό το φαινόμενο του αλληλοσεβασμού, της αλληλοδιείσδυσης, της αλληλοπεριχώρησης, ώστε να διαμορφώνεται ένας ενιαίος, ευρωπαϊκός, συνταγματικός χώρος.

Αυτά είναι μεγάλα θέματα. Θα έχετε παρακολουθήσει ίσως ότι τα τελευταία χρόνια, με αφορμή την οικονομική κρίση, με αφορμή κυρίως το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης, γιατί το Σύνταγμα είναι εξαιρετικά πρακτικό, δηλαδή επιλύουμε θέματα τα οποία έχουν σχέση με την οικονομία, με την αγορά, με τις τράπεζες, με τις επενδύσεις, δεν συζητούμε για την «αγωγή του πολίτη», συζητούμε για όλα τα μεγάλα πρακτικά θέματα. Ένα κολοσσιαίο πρακτικό θέμα ήταν η ποσοτική χαλάρωση, τα προγράμματα αγοράς ομολόγων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Αυτό προκάλεσε μία σειρά αποφάσεων που οδήγησαν σε σύγκρουση ανάμεσα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Συνταγματικό Δικαστήριο το γερμανικό. Είναι οι λεγόμενες αποφάσεις για τον *ultra vires* έλεγχο. Ο *ultra vires* έλεγχος είναι ο έλεγχος που κάνουν τα εθνικά συνταγματικά και ανώτατα δικαστήρια για το εάν η Ευρωπαϊκή Ένωση, συμπεριλαμβανομένης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, συμπεριλαμβανομένου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σέβεται το όριο των δοτών αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το αντίστοιχο συμβαίνει και με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, διότι εκδίδονται οι αποφάσεις από το Στρασβούργο πλέον, για το σύμφωνο συμβίωσης των ζευγαριών ίδιου φύλου, για τη θρησκευτική ελευθερία, για

τον τρόπο με τον οποίο απαλλάσσονται οι μαθητές από το μάθημα των θρησκευτικών, για την απαλλοτρίωση, για τις αποζημιώσεις, για την προστασία της ζωής, για τα βασανιστήρια, για τις συνθήκες φυλάκισης και κράτησης, για τις επαναπροωθήσεις και απελάσεις, υπάρχει η υποχρέωση να εφαρμοσθούν αυτές οι αποφάσεις.

Ήμουν πολλά χρόνια εισηγητής της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εφαρμογή των αποφάσεων του δικαστηρίου στα 47 τότε –46 τώρα, γιατί έφυγε η Ρωσία– κράτη μέλη του Συμβουλίου, άρα υπάρχει πολύ μεγάλο ζήτημα και διαλόγου των δικαστηρίων και αλληλοσεβασμού των δικαστηρίων. Αυτό λοιπόν εξομαλύνεται το ζήτημα, μόνο μέσα από αυτό το φαινόμενο που προσπαθώ να το παρουσιάσω με την έννοια του augmented Constitution, του επαυξημένου Συντάγματος όπως σας είπα.

Η σύγκρουση ανάμεσα στα εθνικά συντάγματα και το Δίκαιο της ΕΕ

Θ. Γ.: Το Σύνταγμα που έχουμε εμείς είχε πρόβλημα με το θέμα του QE;

Eu. B.: Το Σύνταγμά μας;

Θ. Γ.: Το δικό μας Σύνταγμα.

Eu. B.: Εμείς δεν θέσαμε ζήτημα, γιατί εμείς θεωρούμε ότι επωφελούμαστε από την ποσοτική χαλάρωση. Η Γερμανία όμως, η οποία φοβήθηκε ότι θα κληθεί να πληρώσει τα ομόλογα που συγκεντρώνει η Bundesbank μέσα από τα προγράμματα αυτά, αντέδρασε σε συνταγματικό επίπεδο, στο

επίπεδο του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Βέβαια έγινε το εξής παράδοξο, τη μία ημέρα βγήκε η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου του γερμανικού για την ποσοτική χαλάρωση την κλασική και την άλλη ημέρα τέθηκε σε ισχύ το έκτακτο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης για την πανδημία. Εντέλει είπε η γερμανική κυβέρνηση ότι, «κοιτάξτε, έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το τι λέει η Γερμανία θα σας το πω εγώ, η κυβέρνηση, δεν θα σας το πει το Συνταγματικό Δικαστήριο». Εγώ πιστεύω θεωρητικά ότι όταν τίθενται ζητήματα *ultra vires*, επειδή πρόκειται για ζητήματα στην πραγματικότητα Διεθνούς Δικαίου, δηλαδή σχέσεων μεταξύ κρατών, η έννομη τάξη στην οποία θα επιλυθεί το ζήτημα αυτό, δεν είναι ούτε η εθνική ούτε η ενωσιακή, είναι η τάξη διεθνής, του Διεθνούς Δικαίου. Άρα στη διεθνή εκπροσώπησή τους τα κράτη δεν μιλούν με το στόμα του δικαστηρίου αλλά με το στόμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Πρωθυπουργού και του Υπουργού Εξωτερικών, αυτούς αναγνωρίζει το Διεθνές Δίκαιο ως δεσμεύοντες, εκτός και εάν κάποιος άλλος έχει πληρεξούσιο.

**Ο έντονα αυστηρός χαρακτήρας
του ελληνικού Συντάγματος –
Πώς αναθεωρείται το Σύνταγμα;**

Θ. Γ.: Πάμε να μιλήσουμε για το δικό μας Σύνταγμα μέσα από αυτό το διεθνές πλαίσιο, το οποίο καλείται να λύσει ένα σωρό θέματα και προβλήματα. Έχουν περάσει πλέον 20-22 χρόνια από τότε που έγινε η τελευταία μεγάλη αναθεώρηση, μεσολάβησαν μικρότερες αναθεωρήσεις. Με δύο λόγια να

πούμε για αυτούς που μας ακούν πώς γίνεται η διαδικασία της αναθεώρησης ενός Συντάγματος, τα πολύ απλά, βασικά.

Eu. B.: Το ελληνικό Σύνταγμα είναι από τα πιο αυστηρά δυτικά Συντάγματα, υπό την έννοια ότι η διαδικασία αναθεώρησης είναι μακρά και αυτό είναι προϊόν της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας και των ιστορικών εμπειριών. Φθάνουμε μέχρι στιγμής ίσως να είμαστε στην πρώτη θέση από πλευράς αυστηρότητας, σε μία από τις πρώτες θέσεις. Άρα, σύμφωνα με το άρθρο 110, πρέπει μία πρώτη Βουλή να διαπιστώσει την ανάγκη αναθεώρησης αφού ξεκινήσει η διαδικασία με πρόταση πενήντα βουλευτών. Αυτή η ανάγκη αναθεώρησης ενός καταλόγου διατάξεων μπορεί να αποφασισθεί είτε με πλειοψηφία 151, είτε με πλειοψηφία 180. Συνεχίζεται και στις δύο περιπτώσεις και τελικά αποφασίζει η επόμενη Βουλή αφού μεσολαβούν εκλογές. Άρα, υποτίθεται, ενημερώνεται ο λαός και μετέχει στην αναθεωρητική διαδικασία.

Η δεύτερη Βουλή είναι η κατεξοχήν αναθεωρητική, η κατά κυριολεξία αναθεωρητική, η πρώτη διαπιστώνει την αναθεώρηση, η δεύτερη συντελεί την αναθεώρηση, άρα καταστρώνει τις νέες διατάξεις. Εάν η ανάγκη αναθεώρησης έχει διαπιστωθεί με 151, η δεύτερη Βουλή θέλει 180, εάν η ανάγκη αναθεώρησης έχει διαπιστωθεί με 180, η δεύτερη Βουλή αρκείται στους 151.

Θ. Γ.: Πότε αποφασίζεται ποια άρθρα θα αναθεωρηθούν;

Eu. B.: Από την πρώτη Βουλή. Στην τελευταία περίπτωση, εδώ τώρα, η Βουλή του Σεπτεμβρίου του 2015 κατέστρωσε τον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων, λίγο πριν τις εκλογές του 2019. Διαλύθηκε η Βουλή, έγιναν οι εκλογές του

2019, η Βουλή του 2019 ήταν αναθεωρητική, στην πρώτη συννοδό της αναθεώρησε το Σύνταγμα, κατέστρωσε τις διατάξεις. Κρίσιμες διατάξεις είχαν κριθεί αναθεωρητέες με αυξημένη πλειοψηφία, άνω των 180, άρα η Βουλή αυτή ψήφισε με 151, χαρακτηριστικό παράδειγμα η αλλαγή του τρόπου εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, καταργήθηκε η αυξημένη πλειοψηφία και η απειλή διάλυσης της Βουλής.

Η Νέα Δημοκρατία είχε ψηφίσει την πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ στην προηγούμενη Βουλή, άρα είχε «απελευθερωθεί» τώρα να κάνει ό,τι θέλει. Για αυτό χρειάζεται μία προσοχή και μία διορατικότητα στα θέματα αυτά. Είχε επίσης προκύψει το μεγάλο θέμα εάν η πρώτη Βουλή διαπιστώνει απλώς την ανάγκη αναθεώρησης αριθμητικά προσδιοριζόμενων διατάξεων, το άρθρο 32 ας πούμε ή το άρθρο 34 ή εάν δίνει και κατεύθυνση, δηλαδή προς την κατεύθυνση να μειωθεί η πλειοψηφία εκλογής ή προς την κατεύθυνση να εισαχθεί αναλογικό εκλογικό σύστημα. Έγινε μία πολύ μεγάλη σύγκρουση θεωρητική για το εάν μπορεί να διατυπωθεί κατεύθυνση και εάν η κατεύθυνση δεσμεύει ως κατεύθυνση τη δεύτερη Βουλή. Μην μπούμε όμως σε λεπτομέρειες, πρακτικά λύθηκαν τα θέματα αυτά και υπάρχει πλήρης αποδοχή.

Θ. Γ.: Ποιοι είναι οι άνθρωποι που συζητούν μεταξύ τους, είναι από κάθε κόμμα αρμόδιοι που αναλαμβάνουν;

Eu. Β.: Συζητά η επιστημονική κοινότητα και συζητούν τα μέλη της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, δηλαδή βουλευτές οι οποίοι μετέχουν στη διαδικασία αυτή, εντέλει όμως η Ολομέλεια της Βουλής. Ο ρόλος των κομμάτων είναι καθοριστικός αλλά και ο ρόλος...

Θ. Γ.: Ο ρόλος σας ως εισηγητής το 2001 ποιος ήταν;

Eu. B.: Εγώ ήμουν εισηγητής της αναθεώρησης του 2001 η οποία κράτησε πολύ καιρό, ήταν μία πολύ ώριμη διαδικασία.

Θ. Γ.: Ήταν πολλά άρθρα.

Eu. B.: Ναι, 100 περίπου, ήταν σχεδόν μία ολική όπως λέμε αναθεώρηση. Ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1995, επαναλήφθηκε στις εκλογές του 1996 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2001. Άρα υπήρχε πολύ μεγάλη ωρίμανση για να φθάσουμε στην τελική διατύπωση. Εγώ, λοιπόν, ήμουν γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας όλα αυτά τα χρόνια, σε όλες τις φάσεις. Ως εκ τούτου είχα την πρωτοβουλία να ανοίγω τα θέματα, να προτείνω διατυπώσεις, να κλείνω τα θέματα και να διατυπώνω την τελική πρόταση η οποία τίθεται σε ψηφοφορία. Άρα, ως εκ τούτου, έχω μία σχέση πατρότητας, ας το πούμε έτσι, με το κείμενο του Συντάγματος.

Θ. Γ.: Ένα παράδειγμα για το πώς γίνεται η διαβούλευση πάνω σε ένα άρθρο, θέματα διατύπωσης.

Eu. B.: Ας πάρω ένα χαρακτηριστικό και αθώο παράδειγμα. Τώρα γίνεται μία πολύ μεγάλη συζήτηση για τη νέα απογραφή και για το πώς επηρεάζει τις έδρες. Όταν φθάσαμε να αναθεωρήσουμε τη σχετική διάταξη στο Σύνταγμα, το άρθρο 54 παρ. 2, υπήρχε πολύ μεγάλη καχυποψία για το τι σημαίνει απογραφή, τι σημαίνει νόμιμος πληθυσμός, πότε θα ισχύει η νέα απογραφή και έχουμε βάλει πολλές δικλείδες. Η τότε αντιπολίτευση της Νέας Δημοκρατίας ήταν εξαιρετικά ανήσυχη και για να καθησυχάσω τη Νέα Δημοκρατία τότε και τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, δέχθηκα να ενσωμα-

τώσω την πρόταση τη νομοτεχνική της αντιπολίτευσης, δίνω ένα παράδειγμα.

Ας πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα το οποίο αφορά τα δικαιώματα. Όταν βάλουμε την ερμηνευτική δήλωση για την εναλλακτική θητεία, για την αντίρρηση συνείδησης, έπρεπε να πείσουμε ανθρώπους συντηρητικούς που δεν το ήθελαν αυτό. Όταν βάλουμε μία διάταξη η οποία έχει τη μορφή ερμηνευτικής δήλωσης, οι ερμηνευτικές δηλώσεις είναι ισότιμες διατάξεις, απλώς για λόγους μορφολογικούς, νομοτεχνικούς μπαίνουν μετά από κάτω και λέγονται ερμηνευτικές δηλώσεις, θα μπορούσαν να έχουν μπει ως παράγραφοι του άρθρου. Έχουμε βάλει μία πολύ μικρή διάταξη σε έκταση, λιτή, στο άρθρο 28, ότι το άρθρο 28 είναι το συνταγματικό θεμέλιο για τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτό είναι μία εντυπωσιακά σημαντική διάταξη, γιατί καθιστά οριστικά και συνταγματικά στοιχείο της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής στρατηγικής, την αμετάκλητη συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Θ. Γ.: Που έχει μπει ως ερμηνευτική διάταξη.

Eu. Β.: Αντίστοιχα έχει μπει και διάταξη για τη συμμετοχή στο νόμισμα, στο ευρώ, στο άρθρο 80. Μπορώ να σας δώσω παραδείγματα από τη δύσκολη συζήτηση που έγινε και το 2001 και το 2019 για τη σχέση κράτους και εκκλησίας.

Θ. Γ.: Το 2001, θα μιλήσουμε για τη σχέση κράτους και εκκλησίας, είχε όμως και ένα άλλο χαρακτηριστικό, υπήρξε ευρεία συναίνεση.

Eu. Β.: Το 2001 στην πραγματικότητα υπήρξε συναίνεση σε όλη την ύλη, δεν υπήρξε συναίνεση στην αλλαγή του τρόπου

εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας και αυτή ήταν και η εκκρεμότητα που λύθηκε το 2019, επειδή η Νέα Δημοκρατία είχε καταφέρει να απελευθερώσει την πλειοψηφία. Δηλαδή να αρκεί η δική της πλειοψηφία στη Βουλή για να αναθεωρηθεί η διάταξη, διότι ψήφισε με μία τακτική που εφάρμοσε, έξυπνη, την πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ για την ανάγκη αναθεώρησης της διάταξης αυτής στην προηγούμενη Βουλή. Εγώ θα προτιμούσα όλες οι διατάξεις να θέλουν στην τελική τους διατύπωση 180, για λόγους συναίνεσης.

Άρα η αναθεώρηση του 2001 ήταν ευρεία, ήταν συναινετική και επιβεβαίωσε πολύ σημαντικές καινοτομίες, οι οποίες είχαν αρχίσει να εισάγονται σε επίπεδο νόμου. Παράδειγμα, ο έλεγχος των συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο, των δημοσίων συμβάσεων, το ΑΣΕΠ, η εισαγωγή των ανεξαρτήτων Αρχών, δηλαδή της ΑΔΑΕ, της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, του Συνηγόρου του Πολίτη και του ΑΣΕΠ.

Αλλά προσέξτε τώρα τι σημαίνει επαυξημένο Σύνταγμα, οι άλλες ανεξάρτητες Αρχές, για παράδειγμα η Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας, η Επιτροπή Ανταγωνισμού, η Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων, προβλέπονται από το νόμο όχι από το Σύνταγμα, αλλά προβλέπονται στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο, στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άρα έχουν εγγύηση με υπερέχουσα δύναμη από το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε το πρωτογενές είτε ακόμα και παράγωγο, δηλαδή από μία οδηγία ή από έναν κανονισμό, αλλά και οι συνταγματικές Αρχές μπορεί να έχουν διπλή θεμελίωση, δηλαδή, για παράδειγμα, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και η

ΑΔΑΕ, είναι και ευρωπαϊκές γιατί η ύπαρξη παρόμοιων αρχών προβλέπεται και στο Ενωσιακό Δίκαιο.

Θ. Γ.: Και εάν δεν ήταν μέσα στο Σύνταγμα, δηλαδή και πάλι ήταν κατοχυρωμένες.

Ευ. Β.: Και πάλι, για να μη σας πω ότι οι αρχές όπως η Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων ή η ΡΑΕ, ή η Επιτροπή Ανταγωνισμού έχουν πάρα πολύ μεγάλη κατοχύρωση ενωσιακή.

Οργανωτικό μέρος και θεμελιώδη δικαιώματα

Θ. Γ.: Πάμε λοιπόν να μπούμε στο κείμενο του Συντάγματος καθαυτό. Διαβάζοντάς το είχα πολλές απορίες, μου λύθηκαν και μερικές. Πρώτα από όλα, όπως το είδα εγώ και διορθώστε με εάν θέλετε, το περιγράψατε και στην αρχή της κουβέντας, το Σύνταγμα περιέχει δύο ειδών άρθρα. Υπάρχει το φιλοσοφικό κομμάτι, άρθρα που ορίζουν δικαιώματα των πολιτών, την κατοχύρωση ελευθεριών, δικαιώματα στη δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση, ότι η κατοικία είναι άσυλο, είναι το inspirational κομμάτι, αυτό που περιγράφει τι είναι αυτή η χώρα, λέει οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι οι εκτελεστές της θέλησης του κράτους και υπηρετούν το λαό, αυτό είναι, αυτά ισχύουν.

Το δεύτερο κομμάτι είναι το πρακτικό κομμάτι, άρθρα που περιγράφουν τις αρμοδιότητες του Προέδρου Δημοκρατίας, ποιος διορίζει την κυβέρνηση, πώς δικάζονται τα μέλη της κυβέρνησης εάν εγκληματήσουν, τα υπόλοιπα τεχνικά θέματα του πολιτεύματος και εκεί πάει και σε πολύ μεγάλο βάθος ενίοτε, ορίζει τις ημερομηνίες που πρέπει να κα-

τατίθεται το προσχέδιο του προϋπολογισμού. Είναι κάπως έτσι η διάρθρωση;

Eu. B.: Η διάρθρωση σε γενικές γραμμές για λόγους ιστορικούς είναι ένα οργανωτικό μέρος, ο τρόπος που συγκροτείται και ασκείται η κρατική εξουσία, η λειτουργία του πολιτεύματος και ένα δεύτερο μέρος τα θεμελιώδη δικαιώματα και οι εγγυήσεις οι θεσμικές.

Στα πρώτα Συντάγματα, οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων ήταν άλλα κείμενα, δηλαδή, όπως ξέρετε, στο αρχικό αμερικανικό Σύνταγμα δεν υπήρχαν τα δικαιώματα, μπήκαν με τις λεγόμενες τροποποιήσεις, τα amendments, και στο γαλλικό υπήρχε η γαλλική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, η οποία είναι ένα εκπληκτικό –και λογοτεχνικά και νομικά– κείμενο το οποίο είναι το ισχύον Σύνταγμα της Γαλλίας, διότι ανήκει σε αυτό που λέγεται bloc de constitutionnalité, δηλαδή στη δέσμη διατάξεων αυξημένης νομικής ισχύος και είναι ενεργό κείμενο μέχρι σήμερα.

Βεβαίως από ένα σημείο και μετά ενσωματώνονται οι διατάξεις περί δικαιωμάτων μέσα στα συνταγματικά κείμενα. Αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία γιατί τις οργανωτικού χαρακτήρα διατάξεις τις ερμηνεύουμε με βάση τη δημοκρατική αρχή, τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, την κοινοβουλευτική αρχή, δηλαδή την εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής, μέσα από το σεβασμό του συσχετισμού των δυνάμεων, της βούλησης του εκλογικού σώματος και της κατανομής των εδρών στο Κοινοβούλιο, ενώ τις διατάξεις περί δικαιωμάτων, οι οποίες είναι φιλελεύθερες και μετατρέπουν μία δημοκρατία σε φιλελεύ-

θερη δημοκρατία, τις ερμηνεύουμε με βάση την αρχή του κράτους δικαίου, με βάση την αρχή *in dubio pro libertate*, εν αμφιβολία υπέρ της ελευθερίας, άρα τις ερμηνεύουμε έτσι ώστε να ανακόπτουμε την εξουσία και να δημιουργούμε έναν χώρο ελεύθερης ύπαρξης και δράσης του ατόμου, αλλά και της κοινωνίας των πολιτών.

Έχει, λοιπόν, ενδιαφέρον να δούμε πού εντάσσεται η ύλη. Αλλά οι διατάξεις περί δικαιοσύνης, οι διατάξεις για τη διάκριση των εξουσιών, οι διατάξεις περί ανεξαρτήτων αρχών, τι είναι; Είναι οργανωτικό μέρος ή δικαιώματα; Είναι και τα δύο, διότι βεβαίως αυτή η οργάνωση των εξουσιών και αυτής της νέας εξουσίας, των ανεξαρτήτων αρχών, κυρίως της δικαστικής εξουσίας που συνδέεται με την ανεξαρτησία της, και άρα με τη διάκριση των εξουσιών, είναι ζήτημα και οργανωτικό, αλλά είναι και ζήτημα εγγυητικό. Άρα δεν μπορείτε να κάνεις πολύ εύκολα τη διάκριση αυτή.

Όλα μέσα στο Σύνταγμα έχουν κανονιστικό περιεχόμενο – Οι κανόνες ερμηνείας του Συντάγματος

Εσείς είπατε κάτι άλλο, μήπως τα Συντάγματα είναι ρητορικά, μήπως είναι συμβολικά και συμβολικά, αυτά όλα τα μεγάλα λόγια τα συνταγματικά έχουν νομικό περιεχόμενο; Η απάντηση είναι ότι όλα στο Σύνταγμα και το πιο απλό υφολογικό στοιχείο, η διακήρυξη, ακόμη και η ρητορεία, ακόμη και η στίξη, έχει κανονιστικό περιεχόμενο, είναι ερμηνευτικά κρίσιμη και παράγει νομικό αποτέλεσμα. Επί δεκαετίες θεωρούσαμε ότι υπάρχουν μέσα στο Σύνταγμα μία σειρά από διατάξεις οι οποίες δεν είναι άμεσης εφαρμογής, αλλά κατευθυντήριες.

Αυτές ήταν οι διατάξεις περί των κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλαδή ναι, πρέπει να καλύπτω τον πληθυσμό από πλευράς παροχής υπηρεσιών υγείας ή πρέπει να προστατεύω τη μητρότητα, την παιδική ηλικία, τους πολυτέκνους, πρέπει να φροντίζω για το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, πρέπει να παρέχω κοινωνική ασφάλιση. Τι σημαίνει αυτό εάν δεν έχω λεφτά, εάν δεν είναι δημοσιονομικά εφικτό; Αλλά από την άλλη μεριά, ο νομοθέτης θα κάνει ό,τι θέλει; Μπορεί να αγνοήσει τις ανάγκες, μπορεί να αγνοήσει την αρχή της ισότητας; Και αφού το κάνει, μπορεί να το αλλάξει; Το κάνει και το ξεκάνει ή δημιουργείται ένα κεκτημένο, ένα κοινωνικό κεκτημένο και τι είναι αυτό το κεκτημένο, είναι απόλυτο ή είναι σχετικό; Δηλαδή διατηρείται η ουσία και ο σκοπός, αλλά μπορεί να αλλάζουν οι μέθοδοι, άρα μπορώ και να μειώσω τις συντάξεις, μπορώ να μειώσω τους μισθούς, μπορώ να τους ξαναδώσω μετά, ανάλογα με τη δημοσιονομική μου ευχέρεια;

Η σύγχρονη θεωρία και η σύγχρονη νομολογία μετατρέπει αυτές τις κατευθυντήριες διατάξεις σε διατάξεις στην πραγματικότητα πλήρους κανονιστικού περιεχομένου. Βεβαίως πίσω από κάθε κοινωνικό δικαίωμα υπάρχουν δύο πράγματα, υπάρχει ένα ατομικό δικαίωμα, αμυντικό, και η αρχή της ισότητας. Όταν λέμε αρχή της ισότητας, εννοούμε της αναλογικής ισότητας, δηλαδή όχι της εξομοίωσης, αλλά της ανάλογης με τα δεδομένα και την πραγματική κατάσταση ρύθμισης.

Ένα παράδειγμα. Το δικαίωμα στην υγεία είναι ατομικό δικαίωμα, το δικαίωμα στη γενετική ταυτότητα είναι ατομικό δικαίωμα, το δικαίωμα στην παροχή επαρκών υπηρεσιών υγείας από το κράτος είναι κοινωνικό δικαίωμα, όμως στον πυ-

ρήνα του υπάρχει το ατομικό δικαίωμα στην υγεία και στο βάθος του υπάρχει η αρχή της ισότητας και η αρχή της αλληλεγγύης η οποία υπάρχει στο άρθρο 25 και νομίζουμε ότι είναι ρητορική, αλλά μπορεί να είναι πάρα πολύ κρίσιμη. Γενικά, όταν ασχολούμαστε με προβλήματα ερμηνείας του Συντάγματος, αντιλαμβανόμαστε πόσο πιο δύσκολη είναι η ερμηνεία του Συντάγματος από την ερμηνεία των άλλων κλάδων του Δικαίου, όμως ακόμη και στην ερμηνεία του Συντάγματος η βασική διαφορά είναι να περνάς από τις μεθόδους ερμηνείας στους κανόνες ερμηνείας. Στις μεθόδους ερμηνείας μπορεί να γίνεται πολύ μεγάλη συζήτηση και είναι και δύσκολο να βρεις την προτεραιότητα των μεθόδων. Θα εφαρμόσεις την ιστορική μέθοδο, τη γραμματική, τη λογικοσυστηματική, όλες μαζί, ποια πρώτη, ποια δεύτερη; Το Σύνταγμα, λοιπόν, προσφέρει κανόνες ερμηνείας που είναι υποχρεωτικοί.

Για τα δικαιώματα, η διάταξη που κωδικοποιεί τους κανόνες, είναι μία διάταξη που την αλλάξαμε ριζικά το 2001, θα έλεγα ότι αυτό είναι το μεγαλύτερο επίτευγμα της αναθεώρησης του 2001, που είναι το άρθρο 25 του Συντάγματος. Το άρθρο 25 είναι καθοριστικής σημασίας, εκεί έχουμε τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, την πραγματική ισχύ των δικαιωμάτων και την υποχρέωση του κράτους και όλων των εκδοχών του να σέβονται πραγματικά τα δικαιώματα, την ισχύ των δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, δηλαδή τη λεγόμενη τριτενέργεια. Άρα ο ζαχαροπλάστης δεν μπορεί να αρνηθεί να πουλήσει σε κάποιον ο οποίος είναι μαύρος ή ομοφυλόφιλος, ο εργοδότης πρέπει να σέβεται την προσωπικότητα του

εργαζομένου του, έχουμε την αρχή της αναλογικότητας που είναι το παν. Θα έλεγα ότι δύο έννοιες συμπυκνώνουν το κεφάλαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αρχή της αναλογικότητας και γενικό συμφέρον, και οι βασικές έννοιες της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού συμπυκνώνουν το οργανωτικό μέρος.

**Το ύφος και η γλώσσα του Συντάγματος –
Το προοίμιο με την επίκληση της Αγίας Τριάδας –
Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας**

Θ. Γ.: Η φρασεολογία πώς προκύπτει, η γλώσσα δηλαδή πώς χρησιμοποιείται;

Ευ. Β.: Η γλώσσα προκύπτει σε πολύ μεγάλο βαθμό ιστορικά. Εμείς έχουμε, όπως και η Ιρλανδία, προοίμιο που επικαλείται την Αγία Τριάδα, «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Αυτό τι σημαίνει, ότι το Σύνταγμα είναι ορθόδοξο χριστιανικό ή τριαδολογικό; Όχι, το προοίμιο αυτό είναι το προοίμιο της διακήρυξης της ανεξαρτησίας. Άρα που παραπέμπει το Σύνταγμα; Παραπέμπει στην ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους.

Θ. Γ.: Να πούμε εδώ για όσους μας ακούν και όσες μας ακούν, οι πρώτα δέκα λέξεις του Συντάγματος της Ελλάδας είναι «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος».

Ευ. Β.: Έτσι είναι και το ιρλανδικό. Υπάρχουν και άλλα Συντάγματα πολλά που επικαλούνται το Θεό γενικά ή το ανώτατο ον. Εμείς είμαστε πιο συγκεκριμένοι, γιατί αυτό είναι το προοίμιο της διακήρυξης της ανεξαρτησίας.

Θ. Γ.: Να ρωτήσω κάτι άλλο όμως, γιατί πριν πάμε και στο θέμα της γλώσσας, γιατί είναι πολύ ενδιαφέρον το πώς γράφεται το Σύνταγμα καθεαυτό, μιας και μιλάμε για τις σχέσεις θρησκείας και κράτους, είναι ένα θέμα το οποίο επανέρχεται σε διάφορα σημεία, μάλιστα πολύ γρήγορα, στο άρθρο 3 κιάλας που περιγράφει τη σχέση της εκκλησίας και του κράτους, εκεί υπάρχουν, για παράδειγμα, μερικά πράγματα που δεν καταλαβαίνω, ορίζει το πώς λειτουργεί και πώς διοικείται η Εκκλησία της Ελλάδος από την Ιερά Σύνοδο.

Ευ. Β.: Ναι, το άρθρο 3 είναι πολύ παρεξηγημένο.

Θ. Γ.: Είναι και κάτι άλλο που μου έκανε εντύπωση και πείτε μου, ότι απαγορεύεται να μεταφραστεί η Αγία Γραφή σε άλλο γλωσσικό τύπο.

Ευ. Β.: Το άρθρο 3 είναι το πιο παρεξηγημένο ίσως, διότι πολλοί θεωρούν ότι αποτελεί μία εξαίρεση ή μία παρέκκλιση από τη θρησκευτική ελευθερία η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 και μάλιστα είναι μη αναθεωρήσιμη διάταξη το άρθρο 13, ενώ το άρθρο 3 δεν συνιστά παρέκκλιση από το άρθρο 13, ρυθμίζει τις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Εκκλησία της Ελλάδος. Στην πραγματικότητα προστατεύει το διεθνές καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Θ. Γ.: Το κάνει και αυτό, ναι.

Ευ. Β.: Και εξαρτά την Εκκλησία της Ελλάδος δογματικά, άρα και ως προς το κείμενο της Αγίας Γραφή από την Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία. Θα μου πείτε, πρέπει να το κάνει το Σύνταγμα αυτό; Προσέξτε, το Σύνταγμα παρεμβαίνει όπου υπάρχει ανάγκη, παλιά το Σύνταγμα της Ελβετίας έλεγε πώς

γίνεται το πετάλωμα των αλόγων, γιατί ήταν πολύ κρίσιμο για την Ελβετία. Εμείς τώρα έχουμε το Άγιον Όρος, μία περιοχή ολόκληρη. Πρέπει να έχουμε διάταξη για το Άγιον Όρος;

Θ. Γ.: Υπάρχει ολόκληρο άρθρο, το 105.

Ευ. Β.: Αλλιώς πώς θα υπήρχε το Άγιον Όρος και θα διεκδικούσε την ιδιομορφία του; Έχουμε την ιδιομορφία μίας ορθοδοξίας η οποία είναι πλειονοτική και ελεύθερη στην Ελλάδα και στην Κύπρο, αλλά είναι μειονοτική και εμπερίστατη στην Τουρκία ή στην Αίγυπτο ή εν πάση περιπτώσει στη Συρία, για να πάρω παραδείγματα από τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία.

Το άρθρο 3 αφορά το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις σχέσεις του με την Εκκλησία της Ελλάδος. Είναι ένα κόστος, ένα τίμημα που οφείλεται στο γεγονός ότι η Αντιβασιλεία ανακήρυξε την Αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος από μόνη της, αυτογνωμότως το 1833 και το Πατριαρχείο συμφώνησε μόλις το 1850 και ένα τίμημα αυτής της σύγκρουσης, την οποία ξεκίνησε η Ελλάδα, της Αυτοκεφαλίας είναι το άρθρο 3.

Θ. Γ.: Είναι και αυτό ένα ιστορικό κατάλοιπο που θα έλεγε κανείς;

Ευ. Β.: Είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό ιστορικό κατάλοιπο, αλλά δεν θα θέλαμε να μειώσουμε τη μέριμνα του Συντάγματός μας για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ από την άλλη θέλουμε η Τουρκία να θεωρεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο νομικό πρόσωπο του Διεθνούς Δικαίου.

Θ. Γ.: Αλλά η αναφορά στη μετάφραση της Αγίας Γραφής σε άλλο γλωσσικό τύπο της ελληνικής γλώσσας θα μπορούσε να...

Ευ. Β.: Αυτό είναι στην πραγματικότητα το δικαίωμα του Πατριαρχείου να εγκρίνει το εκκλησιαστικό κείμενο, αυτό που χρησιμοποιεί η Εκκλησία λατρευτικά, όχι το λογοτεχνικό.

Θ. Γ.: Ναι, η απορία μου είναι γιατί είναι μέσα στο Σύνταγμα της Ελλάδος.

Ευ. Β.: Για τον λόγο αυτό, για τις σχέσεις Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος. Άλλωστε έχουμε πολλά καθεστώτα, άλλη Εκκλησία έχουμε στην παλαιά Ελλάδα, άλλη στις νέες χώρες, άλλη στην Κρήτη, άλλη στο Άγιον Όρος, στα Δωδεκάνησα έχουμε επίσης πατριαρχικές Μητροπόλεις, άρα υπάρχει αυτό το ιστορικό κατάλοιπο. Εγώ για αυτό είχα προτείνει –και το 1995 και τώρα– να βάλουμε μία διάταξη, ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 3 που θα λέει πάρα πολύ απλά ότι το άρθρο 3 δεν συνιστά απόκλιση από το άρθρο 13. Άλλωστε αυτό που λέγεται επικρατούσα θρησκεία δεν είναι η επίσημη θρησκεία, είναι η θρησκεία της πλειοψηφίας.

Δείτε ένα παράδειγμα, πολύ γνωστό σε όλους τους ακροατές μας, για το πώς μπορεί να συμφιλιωθεί, όχι η επικρατούσα απλώς, αλλά η επίσημη θρησκεία με την απόλυτη θρησκευτική ελευθερία. Ηνωμένο Βασίλειο, είδατε πόσο θρησκευτική ήταν η κηδεία της βασιλίσσης Ελισάβετ; Απολύτως θρησκευτική. Σε ένα θρησκευτικά φιλελεύθερο κράτος, όπου ο καθένας μπορεί να πει ό,τι θέλει, τώρα θα γίνει εκκλησιαστική ενθρόνιση και θα χριστεί με άγιο μύρο ο Κάρολος ο οποίος είναι και αρχηγός της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Έχουμε λοιπόν επίσημη θρησκεία, πολύ πιο βαρύ από την επικρατούσα και ταυτόχρονα κανείς δεν αμφισβητεί ότι το Ηνωμένο Βασίλειο σέβεται τη θρησκευτική ελευθερία.

Θ. Γ.: Νομίζω ότι το θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας στη δική μας χώρα πλέον είναι αρκετά ξεκάθαρο ότι είναι υπαρκτό.

Eu. Β.: Χάρη στο επαυξημένο Σύνταγμα, δηλαδή χάρη στη νομολογία του Στρασβούργου και χάρη και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Θ. Γ.: Κάτι άλλο που δεν καταλαβαίνω πολύ καλά όμως είναι στο άρθρο 18, όπου περιγράφει διάφορα πράγματα για τα θέματα ιδιοκτησίας μεταλλείων, σπηλαίων, αρχαιολογικών χώρων και στην παράγραφο 8 έχει μία αναφορά η οποία με ξένισε, λέει, δεν επιτρέπεται να απαλλοτριωθεί η αγροτική ιδιοκτησία των σταυροπηγιακών ιερών μονών της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας στη Χαλκιδική, των Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη και του Ευαγγελιστή Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο, με εξαίρεση τα Μετόχια.

Eu. Β.: Είναι η προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Θ. Γ.: Γιατί είναι κρίσιμο αυτό;

Eu. Β.: Θα παρατηρήσατε ότι τα προηγούμενα χρόνια υπήρχε μία μεγάλη σύγκρουση μεταξύ Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος για το εάν θα πάρει μία εκκλησία (ένα ναό) το Οικουμενικό Πατριαρχείο να έχει στην Αθήνα, όπως έχει το Μετόχι του Παναγίου Τάφου το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, όπως έχει το Αλεξανδρείας, όπως έχουν πολλές Μητροπόλεις. Έγινε η σύγκρουση για το λεγόμενο κτήμα Προμπονά και τελικά μόλις προχθές η Εκκλησία της Ελλάδος έδωσε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο τον Άγιο Νικόλαο του Πτωχοκομείου. Οπότε έχει πια εκκλησία το Οικουμενικό Πα-

τριαρχείο να κάνει τις ακολουθίες του εν είδη, ας το πούμε, εξαρχίας στην Ελλάδα.

Θ. Γ.: Αυτό δεν απαντά το ερώτημα, γιατί μέσα στο ελληνικό Σύνταγμα έχουμε βάλει ένα κατάλοιπο...

Ευ. Β.: Μα έχει κι άλλα πολλά, όλα τα Συντάγματα έχουν κατάλοιπα.

Θ. Γ.: Κι εδώ θα χρειαστεί κάποια ερμηνεία.

Ευ. Β.: Αυτό δείχνει την ιστορικότητα των κειμένων, αλλά εάν διαγραφόταν αυτή η διάταξη, θα μπορούσε να καταστεί απαλλοτριωτέα η περιουσία τους.

Θ. Γ.: Ή θα μπορούσε να προστατεύεται από τον νόμο, σωστά;

Ευ. Β.: Όχι, ο νόμος αλλάζει.

Θ. Γ.: Και το Σύνταγμα μπορεί να αλλάξει.

Ευ. Β.: Ναι, αλλά δύσκολα.

Θ. Γ.: Πιο δύσκολα, μάλιστα.

Ευ. Β.: Βλέπετε στο άρθρο 18 ότι έχουν προστασία οι μονές του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αυτή είναι μία παμπάλαια διάταξη, έτσι;

Θ. Γ.: Ναι, το καταλαβαίνω ότι όλες αυτές έχουν ξεμείνει από προηγούμενα που δεν έχει πάρει κάποιος την πρωτοβουλία για να αλλάξει για λόγους εκσυγχρονισμού.

Ευ. Β.: Προφανώς. Μα θα βρείτε μέσα διάταξη που έλεγε ότι οι Βουλευτές της πρώτης Βουλής του 1974 οι οποίοι είναι καθηγητές, μπορούν να ασκούν τα καθήκοντά τους τα εκπαιδευτικά, αλλά όχι τα διοικητικά στην πρώτη περίοδο, δη-

λαδή στην περίοδο 1974-1977, το 1977 έγιναν οι δεύτερες εκλογές, έτσι δεν είναι; Αλλά γιατί με ρωτάτε για αυτό και δεν με ρωτάτε για την πιο σημαντική από πλευράς σύγκρουσης με το Ενωσιακό Δίκαιο διάταξης που είναι στο άρθρο 107, η προστασία κεφαλαίων εξωτερικού και η προστασία των εφοπλιστικών κεφαλαίων;

Η προστασία των ξένων επενδύσεων στο Σύνταγμα

Θ. Γ.: Το έχω σαν ερώτηση, το έχω σημειώσει αλλά είναι παρακάτω. Πείτε μου, λοιπόν, για αυτά.

Ευ. Β.: Άρα, λοιπόν, η ίδια μέριμνα που υπάρχει για τα μοναστήρια του Πατριαρχείου, υπάρχει για τις μεγάλες ξένες επενδύσεις και βεβαίως για την ειδική νομοθεσία που διέπει τον ελληνικό εφοπλισμό.

Θ. Γ.: Το άρθρο 107 είναι γραμμένο με γλώσσα εντελώς διαφορετική από όλο το υπόλοιπο Σύνταγμα, σαν νόμος.

Ευ. Β.: Ναι, γιατί προβλεπόταν στο Σύνταγμα του 1952 και γιατί έπρεπε να διατηρηθεί σε ισχύ και το μεγάλο θέμα είναι πόσο συμβιβάζεται τώρα το άρθρο 107 με το Ενωσιακό Δίκαιο, δηλαδή με τις κρατικές ενισχύσεις. Βλέπετε ότι από το πιο παραδοσιακό ζήτημα μπορούμε να πάμε στο πιο σύγχρονο που είναι τα state aids τα οποία τώρα έχουν τιναχθεί στον αέρα λόγω πανδημίας και λόγω ενεργειακής κρίσης και η Γερμανία δίνει κρατικές ενισχύσεις στις επιχειρήσεις της και αλλοιώνει τον ενδοευρωπαϊκό ανταγωνισμό. Αυτό λοιπόν είναι ένα θέμα σχέσεων Συντάγματος και Ενωσιακού Δικαίου, διότι όταν μιλάμε για Σύνταγμα πλέον, δεν έχουμε

ευρωπαϊκό Σύνταγμα, αλλά έχουμε Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο, διότι οι κανόνες των Συνθηκών είναι το οιονεί Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Θ. Γ.: Άρθρο 107, το διαβάζω για όσες και όσους μας ακούν, για να πάρουν μία εικόνα περί τίνος πρόκειται και μετά να μου εξηγήσετε τι γράφει. «Η πριν από την 21^η Απριλίου 1967 νομοθεσία με αυξημένη τυπική ισχύ για την προστασία κεφαλαίων εξωτερικού διατηρεί την αυξημένη τυπική ισχύ που είχε και εφαρμόζεται και στα κεφάλαια που θα εισάγονται στο εξής. Την ίδια ισχύ έχουν και οι διατάξεις των κεφαλαίων Α΄ έως Δ΄ του τμήματος Α΄ του νόμου 27/1975 περί φορολογίας πλοίων, επιβολής εισφοράς προς ανάπτυξιν της εμπορικής ναυτιλίας, εγκαταστάσεως αλλοδαπών ναυτιλιακών επιχειρήσεων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων». Αυτό ήταν η πρώτη παράγραφος του άρθρου. Τι λέει;

Ευ. Β.: Λέει, λοιπόν, ότι η νομοθεσία για τις επενδύσεις εξωτερικού –κεφάλαια εισαγόμενα από το εξωτερικό για επενδύσεις στην Ελλάδα– και η νομοθεσία που διέπει την ελληνική ναυτιλία η οποία είχε αυξημένη προστασία, συνταγματική δηλαδή προστασία, διατηρείται σε ισχύ.

Θ. Γ.: Εξακολουθεί να ισχύει.

Ευ. Β.: Όμως αυτό αφορά το ελληνικό Σύνταγμα, δεν αφορά ούτε το Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο ούτε το Ενωσιακό Δίκαιο. Άρα υπάρχει ένα ζήτημα εναρμόνισης από την άποψη αυτή. Τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά και αυτό δείχνει πόσο πρακτικά κρίσιμη είναι η ερμηνεία του Συντάγματος και πόσο πρακτικά κρίσιμο είναι το Συνταγματικό Δίκαιο. Το Συ-

νταγματικό Δίκαιο είναι κάτι σαν να κάνεις στην ιατρική ανατομία, βασικές έννοιες φυσιολογίας και ταυτόχρονα εντατική θεραπεία, δηλαδή κάνεις και το πιο βασικό, κάνεις και το πιο προωθημένο και το πιο πολύπλοκο.

Θ. Γ.: Την περίοδο 1995-2001 συζητούσατε αυτά ένα-ένα;

Eu. B.: Τα πάντα συζητήσαμε.

Θ. Γ.: Ωραία, απλά κάποια έμειναν και δεν άλλαξαν, έτσι;

Eu. B.: Ναι, προφανώς. Σκεφτείτε μία πρωτοβουλία της Ελληνικής Βουλής και των κομμάτων για τα κεφάλαια εξωτερικού, δηλαδή για τις επενδύσεις, τι μήνυμα θα στείλει. Θα βοηθούσε να πάρει η Ελλάδα την επενδυτική βαθμίδα ή θα δυσκόλευε τη χορήγηση της επενδυτικής βαθμίδας;

**Το Σύνταγμα και ο συσχετισμός των δυνάμεων –
Η αναγωγή στο Σύνταγμα – Η σύγκρουση
ως προς την υπεροχή μεταξύ Συντάγματος,
Διεθνούς Δικαίου και Δικαίου της ΕΕ**

Θ. Γ.: Σωστά, πρέπει να τα υπολογίζουμε όλα αυτά. Να σας πω τώρα ότι διαβάζοντάς τα ως πολίτης, η παράγραφος 8 του άρθρου 18 και το 107 που πολύ σωστά μου το επισημάνατε, είναι αναγνώσματα που μοιάζουν σαν ρουσφέτια μέσα στο Σύνταγμα. Δική μου αίσθηση.

Eu. B.: Ναι. Οι συσχετισμοί δυνάμεων. Το Σύνταγμα, όπως και κάθε νόμος, ρυθμίζει το συσχετισμό των δυνάμεων, απορρέει από το συσχετισμό των δυνάμεων. Το θέμα είναι ότι εδώ έχει μεγάλη διάρκεια αυτό, ότι επικοινωνεί με την ιστορία,

γιατί προφανώς ο νόμος ο οποίος δίνει επίδομα σε όλους τους ένστολους των Υπουργείων Δημόσιας Τάξης και Εμπορικής Ναυτιλίας, ο οποίος ψηφίστηκε τώρα, είναι μία επιδοματική πολιτική, αυτός είναι ένας νόμος που σήμερα ισχύει, αύριο δεν ισχύει, αλλά όταν έχεις να κάνεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ή έχεις να κάνεις με τους μεγάλους επενδυτές, δεν θέλουν την αβεβαιότητα του νόμου.

Θ. Γ.: Δεν τους φτάνει ο νόμος.

Ευ. Β.: Άρα η αναγωγή στο Σύνταγμα είναι ένα πολύ μεγάλο ζήτημα και εδώ ασχολείστε με το κείμενο αυτό, το οποίο κάπου γίνεται λεπτομερειακό, αλλά εν πάση περιπτώσει 120 άρθρα έχει. Σκεφτείτε το εξής, ότι κάθε κείμενο της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, όχι του πρωτογενούς Δικαίου, αλλά και του παραγώγου Δικαίου, κάθε κείμενο οδηγίας, κανονισμού διεκδικεί αυξημένη ισχύ σε σχέση με το Σύνταγμα. Το άρθρο 14 παράγραφος 9 για τον περιβόητο βασικό μέτοχο και για τη διαφάνεια στα μέσα ενημέρωσης ερμηνεύτηκε σύμφωνα με το Ενωσιακό Δίκαιο, δηλαδή σε σχέση με την οδηγία για τις δημόσιες συμβάσεις. Άρα μία οδηγία διεκδίκησε υπεροχή την οποία και επέβαλε το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τελικά. Η Βουλή ψηφίζει κάθε ημέρα κυρωτικούς νόμους διεθνών συμβάσεων, πολλοί δεν ξέρουν τι λένε αυτές οι συμβάσεις, ψηφίζονται έτσι οι συμβάσεις αυτές, τις υπογράφει η χώρα, τις ψηφίζει.

Θ. Γ.: Εντάσσονται στο νομοθετικό έργο;

Ευ. Β.: Είναι κύρωση διεθνών συνθηκών που αποκτούν υπερνομοθετική ισχύ. Αυτές λοιπόν διεκδικούν, με βάση τη

Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των συνθηκών, υπεροχή, δεν μπορεί να επικαλεστεί το Σύνταγμά του ένα κράτος για να μην εφαρμόσει το Διεθνές Δίκαιο.

Θ. Γ.: Ακριβώς. Εδώ αυτό το κείμενο μπορούμε να επεξεργαστούμε.

Eu. Β.: Ναι, αλλά δείτε πόσο πιο πολύπλοκο είναι το κείμενο από το οποίο απορρέει το Σύνταγμα στα συμφραζόμενά του και το λεγόμενο επαυξημένο Σύνταγμα για το οποίο σας μίλησα.

Το Σύνταγμα και το Άγιο Όρος

Θ. Γ.: Σήμερα μία Ελληνίδα δεν έχει το δικαίωμα να πάει στο Άγιο Όρος, να επισκεφτεί το Άγιο Όρος, σωστά; Αυτό δεν προβλέπεται μέσα από το Σύνταγμα ούτε αναφέρεται στο άρθρο 105.

Eu. Β.: Προβλέπεται από τον Καταστατικό Χάρτη.

Θ. Γ.: Όμως το άρθρο 4 λέει ότι...

Eu. Β.: Όχι, προβλέπεται από τον Καταστατικό Χάρτη που τον κατοχυρώνει το άρθρο 105, πρέπει δε να σας πω ότι προβλέπεται και από σχετική δήλωση για το Άγιο Όρος που περιλαμβάνεται στην προσχώρηση της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Θ. Γ.: Άρα έχει κωδικοποιηθεί αυτή η εξαίρεση.

Eu. Β.: Και έχει γίνει δεκτή και από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Θ. Γ.: Υπάρχει περίπτωση να αλλάξει αυτό το πράγμα μέσα στο επόμενο διάστημα;

Ευ. Β.: Δεν νομίζω.

Θ. Γ.: Πιστεύετε ότι δεν πρόκειται ποτέ να αλλάξει, είναι κατοχυρωμένο ως δικαίωμα;

Ευ. Β.: Εάν πάτε στο μοναστήρι των Τραπιστών στο Βέλγιο, δεν θα μιλήσετε, δεν μπορείτε να μιλήσετε, επιβάλλεται πλήρους σιωπής.

Θ. Γ.: Μάλιστα. Είναι λοιπόν κάποια πράγματα τα οποία δεν έχει νόημα...

Ευ. Β.: Αυτοί έχουν πάει εκεί, είναι οι ιδιοκτήτες του χώρου, δεν υπάρχει δημόσια ιδιοκτησία στο Άγιο Όρος, το Άγιο Όρος ανήκει όλο στις 20 μονές και οι δρόμοι και οι αγωγοί και τα πάντα, δηλαδή όλη η χερσόνησος είναι κατανομημένη στις 20 μονές ως ιδιοκτησία, έχουν πάει εκεί και λένε, εδώ έχουμε και ασκούμε τη θρησκευτική μας ελευθερία και λατρεύουμε την Παναγία ως μόνη γυναίκα, άρα δεν θα μπει άλλη.

Θ. Γ.: Το άρθρο 4...

Ευ. Β.: Τι αντιτάσσεις σε αυτό, ότι έχω περιέργεια να δω πώς είναι;

Θ. Γ.: Οι ελευθερίες που υποτίθεται ότι απολαμβάνουν...

Ευ. Β.: Θεωρούν ότι είναι ιδιωτικός χώρος αυτός, θεωρούν ότι είναι «ιδιωτικός» εντός εισαγωγικών, ανήκει στις μονές. Αλλά εν πάση περιπτώσει νομίζω ότι...

Θ. Γ.: Δεν πηγαίνει κόντρα στο άρθρο 4 δηλαδή;

Ευ. Β.: Είναι αναλογική η ισότητα, δηλαδή θα μπορούσε ένα γυναικείο μοναστήρι, όχι αναγκαστικά ορθόδοξο, θα μπορούσε μία βουδιστική μονή γυναικεία, ας πούμε λέω ένα παράδειγμα σχολικό, να επιβάλλει το άβατο για τους άνδρες.

Θ. Γ.: Δεν πηγαίνει κόντρα με το άρθρο 4 λοιπόν. Κατά τη γνώμη σας το άρθρο 105, δεν υπάρχει αντίφαση μέσα εκεί.

Ευ. Β.: Αντίφαση υπάρχει, αντινομία υπάρχει η οποία επιλύεται ερμηνευτικά. Τέτοιες αντινομίες υπάρχουν στο Δίκαιο πάμπολλες, το Δίκαιο είναι αντινομικό, όχι αντί των νομικών, εμπεριέχει αντινομίες και για αυτό υπάρχουμε εμείς, για να τις αίρουμε τις αντινομίες.

Η ισότητα των φύλων –

Η δυνατότητα λήψης θετικών μέτρων

Θ. Γ.: Στο άρθρο 4 λέει ότι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, και στη συνέχεια επιστρέφει και όπου θέλει να πει για Έλληνες πολίτες λέει, Έλληνες πολίτες, δεν λέει παντού Έλληνες και Ελληνίδες. Σε κάποια άλλα σημεία επίσης υπάρχει το θέμα της γλώσσας που είναι κάπως έμφυλη, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι παντού, σε ολόκληρο το κείμενο. Στο άρθρο 21, που προστατεύεται η οικογένεια ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του έθνους καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία, όχι η πατρότητα, όχι η γονεϊκότητα. Αυτά τα μικρά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν εκπλήσσουν κανένα για ένα κείμενο του 2001 ή του 1975, πόσο θα τα λάμβανε υπόψη ο νομοθέτης σήμερα και πόσο εύκολα αλλάζουν το μέλλον;

Ευ. Β.: Αυτές είναι διευθετήσεις νομοτεχνικές που σε μία επόμενη αναθεώρηση θα μπορούσαν να γίνουν. Πράγματι η γλώσσα είναι έμφυλη, δηλαδή είναι με βάση τις αντιλήψεις

του 1975, πολλά έχουν επηρεαστεί και από το Σύνταγμα του 1952, για να μη σας πω ότι το κυβερνητικό σχέδιο του 1975 επηρεάστηκε και από τα χουντικά συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973. Βεβαίως η διάταξη του άρθρου 4 παράγραφος 2 για την ισότητα των φύλων θεωρήθηκε καινοτομική και επάνω σε αυτήν οικοδομήθηκε το νέο Οικογενειακό Δίκαιο. Επίσης καινοτομική είναι η διάταξη για το λεγόμενο affirmative action, δηλαδή για τη δυνατότητα λήψης θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών προκειμένου να καταπολεμηθούν συσσωρευμένες ανισότητες (άρθρο 116 παρ. 2).

Θ. Γ.: Αυτό έχει αξία να το επισημάνουμε, γιατί πολλές ή πολλοί που ακούν, όποτε υπάρχει λόγος για τέτοια πολιτική λύση στήριξης των γυναικών της ισότητας, υπάρχει η αντίθετη άποψη...

Ευ. Β.: Ναι, εδώ βασίζονται οι διατάξεις του τύπου, σε όλα τα διοικητικά συμβούλια των εταιριών πρέπει να υπάρχουν τόσες γυναίκες, στα ψηφοδέλτια τόσες γυναίκες.

Θ. Γ.: Η ένσταση εκεί είναι, εδώ υπάρχει αντίστροφη ανισότητα κατά των ανδρών.

Ευ. Β.: Αυτό είναι μία affirmative action, μία θετική παρέμβαση για να αντιμετωπισθεί συσσωρευμένη ανισότητα και αυτό μπορεί να γίνει και για άλλα θέματα, όχι μόνο δηλαδή για τη σχέση των δύο φύλων. Άρα είναι μία πολύ προοδευτική διάταξη για την οποία είχε αγωνισθεί πάρα πολύ η αείμνηστη Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου να εισαχθεί στο Σύνταγμα η διάταξη αυτή για την affirmative action.

Θ. Γ.: Λέει, δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, και το κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών, αλλά όχι μόνο.

Η κρατικιστική αντίληψη του Συντάγματος

Eu. B.: Άρα μπορούμε να λάβουμε μέτρα και για άλλες ανισότητες, όχι μόνο για την ανισότητα των φύλων. Γενικά όμως η γλώσσα στο Σύνταγμα παραλλάσσεται και με βάση τον βαθμό κρατικιστικής αντίληψης, όταν έχεις να κάνεις με θέματα ισχύος ή με θέματα πολιτικών λειτουργιών το Σύνταγμα μιλά για «κράτος», όταν είσαι πιο παροχικός ή πιο ιδεολογικός μιλάς για «πολιτεία» ή μιλάς για «έθνος», το οποίο δεν ταυτίζεται βέβαια με την έννοια του κράτους, ενώ η πολιτεία ταυτίζεται κατ' ανάγκη και κατ' αποτέλεσμα. Υπάρχουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, αλλά πάντως όπου είναι πιο ήπια η ρύθμιση μιλά για «πολιτεία», όπου είναι πιο καταναγκαστική μιλά για «κράτος». Το Σύνταγμα εξ ορισμού είναι κρατικιστικό, διότι ρυθμίζει τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας.

Η διαμόρφωση του πεδίου της κοινωνίας είναι μία παραχώρηση του κράτους στη λογική του Συντάγματος, άρα έχει πολύ μεγάλη σημασία να σκεφθούμε τώρα, όπως σας έλεγα στην αρχή, ότι το Σύνταγμα δεν είναι Σύνταγμα του κράτους, είναι Σύνταγμα και της κοινωνίας και της οικονομίας, δηλαδή είναι Σύνταγμα της έννομης τάξης. Αυτό είναι πολύ κλασικό που λέω, είναι η κλασική θετικιστική αντίληψη του Κέλσεν που

ταύτιζε το κράτος με την έννομη τάξη και έλεγε ότι εάν αποχωριστεί το κράτος από την έννομη τάξη, διολισθαίνουμε στον αυταρχισμό. Αυτό λοιπόν άλλες θεωρίες οι οποίες μπορεί να είναι από επικίνδυνα αυταρχικές έως επικίνδυνα ριζοσπαστικές ή αφελώς ριζοσπαστικές, στην πράξη επικράτησε, γιατί η έννομη τάξη δεν περιλαμβάνει μόνο το κράτος, η έννομη τάξη περιλαμβάνει οτιδήποτε συμβαίνει και στην κοινωνία των πολιτών και στην κοινωνία, αν θέλετε, όλων των δυνάμεων εκείνων των ιδεολογικών οι οποίες δεν υπολήπτονται καθόλου το κράτος, μπορεί και να το μισούν το κράτος.

Θ. Γ.: Ωστόσο, θέτει το κράτος στον πυρήνα και της κοινωνικής και της οικονομικής δραστηριότητας.

Ευ. Β.: Και είναι το *ultimum refugium* το κράτος, είναι το έσχατο καταφύγιο. Το κράτος το καταλαβαίνεις ως τελικό διαχειριστή των κρίσεων. Το Σύνταγμα πρέπει να το δεις ως Σύνταγμα ρίσκου, ως Σύνταγμα διακινδύνευσης. Στο Σύνταγμα διακινδύνευσης το κράτος είναι το βασικό εργαλείο, έχεις πανδημία, ποιος είναι ο διαχειριστής της πανδημίας, έχεις ενεργειακή κρίση, έχεις πληθωρισμό, έχεις οικονομική κρίση, ποιος είναι λοιπόν ο διαχειριστής των κρίσεων;

Θ. Γ.: Το κράτος εξ ορισμού, αυτό αποδεικνύεται και σε όλες τις χώρες, με ό,τι Σύνταγμα και εάν έχουν.

Ευ. Β.: Και εάν δεν είναι το κράτος, είναι οργανισμοί, οντότητες όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση ή ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, πάντως διακρατικού χαρακτήρα στην αφετηρία τους.

Θ. Γ.: Η πανδημία το καταλαβαίνω, «η ραδιοφωνία και η τηλεόραση υπάγονται στον άμεσο έλεγχο του κράτους», «ο

αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του κράτους».

Ευ. Β.: Αυτά όλα είναι κατάλοιπα μίας κρατικιστικής αντίληψης λιγότερο φιλελεύθερης από ό,τι απαιτείται, γι' αυτό και ερμηνεύονται προσαρμοζόμενα στην αντίληψη αυτή του επαυξημένου Συντάγματος για την οποία σας μίλησα, άρα τα βλέπουμε αυτά υπό το πρίσμα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, διεθνών Συνθηκών, του Ενωσιακού Δικαίου, ακόμα και του soft law που μπορεί να μας δώσει πολύ νέες ιδέες. Από την άλλη μεριά, στο Σύνταγμα του 1975 ήδη έχουμε πολύ προωθημένη ρύθμιση περί περιβάλλοντος, περί χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, περί δασών, έχουμε πολύ προωθημένη ρύθμιση με την αναθεώρηση του 2001 για τη γενετική ταυτότητα, για τις βιοϊατρικές επεμβάσεις, άρα έχουμε απαντήσει σε μεγάλα βιοηθικά διλήμματα. Έχουμε το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας, έχουμε το δικαίωμα στον ιδιωτικό βίο, την ιδιωτικότητα γενικά, έχουμε πολύ μεγάλες καινοτομίες.

**Καινοτομικές διατάξεις που θεσπίστηκαν
με την αναθεώρηση του 2001 – Το οικολογικό Σύνταγμα
– Η προστασία των δασών**

Θ. Γ.: Να επισημάνω εδώ ότι διαβάζοντας το κείμενο του Συντάγματος εξεπλάγην και εγώ βλέποντας και το άρθρο 5, που κατοχυρώνει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής ταυτότητας του ατόμου, και το άρθρο 116 που είπαμε πριν για το affirmative action και το άρθρο 117

που εξασφαλίζει συνταγματικά ότι τα καμένα δάση κηρύσσονται υποχρεωτικά αναδασωτέα.

Ευ. Β.: Το οποίο ερμήνευσε προσφάτως η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας υπό την προεδρία μάλιστα της Κατερίνας Σακελλαροπούλου, με έναν τρόπο ο οποίος προσπαθεί να εναρμονίσει το άρθρο 117 με το άρθρο 24 στις αλλαγές σκοπού των εκτάσεων που είναι υπό αναδάσωση, αλλά πάντως η υποχρεωτική αναδάσωση είναι ένα πολύ μεγάλο μέτρο για την προστασία των δασών και γενικά είναι δασοπονικό το Σύνταγμα.

Θ. Γ.: Υπάρχει σε συνταγματικό επίπεδο κατοχυρωμένη προστασία των καμένων εκτάσεων...

Ευ. Β.: Το 2001 έχουμε βάλει στο Σύνταγμα τον ορισμό του δάσους και τον ορισμό της δασικής έκτασης. Το Σύνταγμα είναι εξαιρετικά ευαίσθητο οικολογικά και ιδίως για τα δάση κατά πρωτότυπο τρόπο παγκοσμίως, γιατί τώρα πια που γίνεται η μεγάλη συζήτηση για το οικολογικό Σύνταγμα, για την κλιματική κρίση, για νέες μορφές δικαστικού ελέγχου κατά κρατών και επιχειρήσεων σε σχέση με τις ευθύνες τους για την κλιματική κρίση, εμείς έχουμε ένα από τα πληρέστερα Συντάγματα.

Θ. Γ.: Παρόλα αυτά ερχόμαστε ξανά σε κάποια κατάλοιπα, όπως το άρθρο 106 για τον οικονομικό ρόλο του κράτους.

Ευ. Β.: Είναι παλίμψηστο το Σύνταγμα, έχει πάρα πολλές γενιές, έχει πολλά στρώματα διατυπώσεων, η ιστορικότητά του όμως έχει πολύ μεγάλη σημασία.

Θ. Γ.: Το καταλαβαίνω αυτό, αλλά, ως αναγνώστης, ένας πολίτης ο οποίος το διαβάζει ως το βασικό νομικό κείμενο που

ορίζει, όπως είπαμε πριν, τι είναι το κράτος, η έννομη τάξη στη χώρα που ζει, δεν είναι υποχρεωμένος να κουβαλά την ιστορικότητα ή να αντιλαμβάνεται τους συσχετισμούς του 1975.

Eu. B.: Ναι, το Σύνταγμα στηρίζεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που έχουν και υποχρέωση αντίστασης για την προστασία του, αλλά η ερμηνεία του και η εφαρμογή του είναι πολύπλοκο ζήτημα, δεν μπορεί δηλαδή να γίνει με απλή ανάγνωση.

Θ. Γ.: Πιστεύετε ότι σε κάποια επόμενη αναθεώρηση το άρθρο 106 που λέει «Για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος, το κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη χώρα», θα πρέπει να αλλάξει, έστω ως διατύπωση;

Eu. B.: Ως διατύπωση μπορεί να αλλάξει, αλλά ως ουσία δεν θα αλλάξει, διότι το έσχατο καταφύγιο είναι τελικά το κράτος, έστω με τη μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δηλαδή τώρα όλη η συζήτηση γίνεται για το Ταμείο Ανάκαμψης, όλη η συζήτηση γίνεται για το ΕΣΠΑ, όλη η συζήτηση γίνεται για τις επιδοτήσεις, όλη η συζήτηση γινόταν για την επιστρεπτέα προκαταβολή, όλη η συζήτηση γίνεται για τη φορολογία, άρα...

Φιλελευθερισμός, κεϋνσιανισμός και λαϊκισμός στο Σύνταγμα

Θ. Γ.: Καλά όλα τα φιλελεύθερα, αλλά στην πράξη στο κράτος καταλήγει.

Eu. B.: Η πράξη είναι κεϋνσιανή, εδώ υπάρχει ένας ανταγωνισμός κεϋνσιανισμού. Στις πρώτες εκλογές μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο που έγιναν στο Ηνωμένο Βασίλειο, είχαμε τη

μεγαλύτερη ιδεολογική σύγκρουση που είχαμε ποτέ. Ο Ουίνστον Τσώρτσιλ, που ήταν ο πατέρας της νίκης, επικαλείτο τα γραπτά του Χάγιεκ και ο Άτλι, που ήταν μέλος του πολεμικού συμβουλίου, αρχηγός των Εργατικών, επικαλείτο τον Κέυνς και ο Κέυνς κατίσχυσε κατά κράτος. Τώρα, λοιπόν, τι κάνουν οι συντηρητικές κυβερνήσεις που πλειοψηφούν στην Ευρώπη; Παροχές, κρατικές ενισχύσεις και επιδόματα. Προσέξτε, το θέμα σήμερα είναι το εξής, όχι εάν το Σύνταγμα έχει φραγμούς αντικρατικιστικούς ή φιλελεύθερους, αλλά εάν το Σύνταγμα έχει φραγμούς αντιδημαγωγικούς και αντιλαϊκιστικούς, αυτό είναι το μεγάλο θέμα.

Θ. Γ.: Αυτό είναι το κρίσιμο.

Eu. Β.: Λαϊκισμός, λοιπόν, υπάρχει όταν δεν θέλεις να αναλάβεις πολιτικό κόστος. Το θέμα είναι, μπορεί να σου επιβάλει το Σύνταγμα να λαμβάνεις πολιτικό κόστος έχοντας ευθύνη για τις επόμενες γενιές ή έχοντας ευθύνη για τον επόμενο χρόνο, για τον επόμενο κύκλο της οικονομίας; Μπορεί να σου επιβάλει το Σύνταγμα να εφαρμόσεις τις λεγόμενες αντικυκλικές πολιτικές, ή τα θυσιάζεις όλα για να κερδίσεις τις εκλογές, ακόμα και εάν εμφανίζεσαι ως εκσυγχρονιστής ή φιλελεύθερος;

Θ. Γ.: Το κάνει το Σύνταγμα όμως αυτό;

Eu. Β.: Το Σύνταγμα, λοιπόν, δεν κάνει τίποτα από μόνο του χωρίς τους πολίτες, διότι εάν η ψυχή του Συντάγματος είναι ο λαός, εάν η ψυχή του Συντάγματος είναι η κοινωνία των πολιτών, το εκλογικό σώμα ως συνταγματικό όργανο, οι πολίτες πρέπει να εφαρμόζουν το Σύνταγμα έτσι ώστε να ανακόψουν τον λαϊκισμό και τη δημαγωγία.

Θ. Γ.: Τώρα που λέτε για τον λαό, μήκκε κάτι καινούριο, το άρθρο 73 προβλέπει ότι εάν συγκεντρώσει κάποιος, οποιοσδήποτε από εμάς, 500.000 υπογραφές μπορεί να υποβάλλει πρόταση νόμου για ψήφιση στη Βουλή, πολίτης.

Eu. B.: Ναι, εντάξει, υπάρχει και στην Ευρωπαϊκή Ένωση και σε πολλά κράτη.

Θ. Γ.: Μοιάζει σαν διακοσμητικό, είναι καινούριο, έτσι;

Eu. B.: Μα και είναι διακοσμητικό, γιατί η Βουλή θα αποφασίσει τελικά.

Θ. Γ.: Τελικά θα αποφασίσει η Βουλή αλλά...

Eu. B.: Βεβαίως μπορεί να μαζέψεις υπογραφές, για όση αξία έχει η συλλογή υπογραφών.

Θ. Γ.: Πώς μήκκε αυτό;

Eu. B.: Άρα η κυβέρνηση, η πλειοψηφία της Νέας Δημοκρατίας, υιοθέτησε την παμπάλαια κομμουνιστική αντίληψη του μαζεύω υπογραφές, αλλά μας κατηγορεί γιατί μαζέψαμε υπογραφές των συνταγματολόγων!

Θ. Γ.: Ναι, για εντελώς άλλο θέμα.

Eu. B.: Ενώ έχει βάλει στο Σύνταγμα τη συλλογή υπογραφών.

**Η απουσία δικαστικού ελέγχου
της κοινοβουλευτικής διαδικασίας
και της «εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας»**

Θ. Γ.: Τρεις πολύ γρήγορες ερωτήσεις για να κλείσουμε. Όταν το Σύνταγμα καταπατείται, υπάρχει στο άρθρο 74 η πρόβλεψη ότι νομοσχέδιο ή πρόταση νόμου που περιέχει διατά-

ξεις άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους δεν εισάγεται για συζήτηση.

Ευ. Β.: Ναι, ο Πρόεδρος της Βουλής πρέπει να μην το εισαγάγει.

Θ. Γ.: Αυτό παραβιάζεται κατά κόρον, σωστά;

Ευ. Β.: Ναι, βεβαίως.

Θ. Γ.: Ειδικά το τελευταίο διάστημα.

Ευ. Β.: Αυτά δεν ελέγχονται δικαστικά. Λόγω της διάκρισης των εξουσιών και λόγω της αυτονομίας της Βουλής, τα θέματα τα λεγόμενα της εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας στην Ελλάδα δεν ελέγχονται δικαστικά.

Θ. Γ.: Υπάρχει κενό εκεί δηλαδή;

Ευ. Β.: Ελέγχονται δικαστικά μόνο τα θέματα για τα οποία προβλέπεται παρεμβολή δικαστικού οργάνου. Δηλαδή στους συνταξιοδοτικούς νόμους χρειάζεται προηγούμενη γνωμοδότηση της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Αυτό ελέγχεται, εάν δεν τηρηθεί, ο νόμος είναι τυπικά αντισυνταγματικός. Ελέγχεται η εξωτερική τυπική συνταγματικότητα, δηλαδή η ψήφιση, η έκδοση από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, η δημοσίευση. Δεν ελέγχεται άλλωστε ούτε το εάν συντρέχουν οι πραγματικές προϋποθέσεις για να εκδώσεις μία πράξη νομοθετικού περιεχομένου. Θα μου πεις, ώσπου να πάει στο δικαστήριο θα έχει κυρωθεί με νόμο η πράξη νομοθετικού περιεχομένου. Άρα ο έλεγχος ο συνταγματικός για τον οποίο μιλήσαμε είναι έλεγχος της ουσιαστικής συνταγματικότητας, της ρύθμισης καθεαυτήν, όχι της διαδικασίας, όχι του τύπου. Υπάρχουν άλλα Συντάγματα, άλλες έννομες τάξεις που προβλέπουν και τέτοιο έλεγχο, αλλά

το να αναθέσεις σε ένα δικαστήριο να ελέγχει τα πολιτικά ζητήματα, τη λειτουργία της Βουλής, τη σύγκρουση των κομμάτων, ενέχει πιο πολλούς κινδύνους από ό,τι οφέλη.

Θ. Γ.: Ναι, αλλά αυτή τη στιγμή έχουμε μία συνταγματική διάταξη την οποία βλέπουμε να καταπατείται διαρκώς, συστηματικά, θα λέγαμε ότι δεν υπάρχει κανονισμός ούτε μπορεί να υπάρξει.

Ευ. Β.: Κανονικά θα έπρεπε να επιβάλει κύρωση το εκλογικό σώμα.

Θ. Γ.: Δηλαδή το εκλογικό σώμα σε αυτό επαφίεται, όπως λέει η υποχρέωση.

Ευ. Β.: Προφανώς.

Θ. Γ.: Μάλιστα.

Ευ. Β.: Εν πάση περιπτώσει, η αναβάθμιση του Κοινοβουλίου μπορεί να γίνει με βάση τα πρότυπα τα οποία υπάρχουν σε άλλες χώρες με πολύ μεγάλη παράδοση, ή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για παράδειγμα. Τι κατάλαβε το Ηνωμένο Βασίλειο που αγωνιζόταν να διαλύσει τη Βουλή, όταν υπήρχε το αδιέξοδο μόλις σχημάτισε κυβέρνηση ο Μπόρις Τζόνσον και τελικά έγιναν δίκες επί δικών για το εάν μπορεί να διαλυθεί η Βουλή; Διαλύθηκε η Βουλή και κέρδισε ο Μπόρις Τζόνσον, άρα επιβεβαιώθηκε και στις εκλογές το Brexit.

Θ. Γ.: Το καταλαβαίνω αυτό.

Ευ. Β.: Προσέξτε όμως ποια είναι η διαφορά η δική μας, που καμιά φορά είναι και ευεργετική, γιατί μπορεί να είναι κάπως ορθόδοξη με την έννοια της κατ' οικονομία λύσης. Οι Βρετανοί

έκαναν ένα δημοψήφισμα, με οριακή πλειοψηφία είπαν Brexit, το σεβάστηκαν και πληρώνουν τις επιπτώσεις μέχρι τώρα και θα δούμε τι θα γίνει και στις εκλογές, μπορεί να οδηγηθεί σε διάλυση το Συντηρητικό κόμμα, ήδη άλλαξε τέσσερις πρωθυπουργούς. Εμείς κάναμε ένα δημοψήφισμα, κατά παράβαση του Συντάγματος, το 2015, δεν ακυρώθηκε, αλλά δεν εφαρμόστηκε. Ψήφισαν όλοι με ενθουσιασμό «όχι» και εφαρμόστηκε το «να» τελικά και πήγαμε σε τρίτο μνημόνιο. Αυτό συνιστά κολοσσιαία παραβίαση του Συντάγματος, αλλά από την άλλη μεριά ο ελληνικός λαός ψήφισε στις εκλογές την κυβέρνηση που το έκανε. Άρα πώς μπορείς να εφαρμόσεις ένα Σύνταγμα στις δημοκρατικού χαρακτήρα διατάξεις του, όχι στις διατάξεις του περί δικαιωμάτων, χωρίς τη βούληση του λαού;

Θ. Γ.: Τον τελικό συνταγματικό έλεγχο τον κάνει ο λαός, μας λέτε.

Ευ. Β.: Υπάρχει ο λεγόμενος πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας που γίνεται από το Κοινοβούλιο το ίδιο, εντέλει γίνεται από το εκλογικό σώμα. Αλλά βεβαίως όταν έχεις να κάνεις με δικαίωμα, προστατεύεις και τον έναν, η πλειοψηφία δεν σημαίνει τίποτα. Προστατεύεις τη μειοψηφία, προστατεύεις τη μειονότητα, προστατεύεις τον έναν που αποκλίνει, είναι η απόλυτη προστασία του ενός και της όποιας ταυτότητας έχει.

Το άρθρο 16 και τα μη κρατικά ΑΕΙ

Θ. Γ.: Τελευταία ερώτηση και ίσως η αυτονόητη που περίμεναν οι περισσότεροι και οι περισσότερες να ακούσουν, όποτε υπάρχει αναφορά για το Σύνταγμα, για το άρθρο 16: γιατί έχουμε ιδιωτική εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες και το Σύνταγμα

μας απαγορεύει μόνο στην ανώτατη; Γιατί το Σύνταγμα δεν απαγορεύει την ιδιωτική εκπαίδευση στα νηπιαγωγεία;

Eu. B.: Νομίζω ότι αυτό ήταν μία διάταξη η οποία έχει προκύψει επειδή οι προσπάθειες ιδιωτικής ανώτατης εκπαίδευσης που είχαν γίνει τις προηγούμενες δεκαετίες κατέληξαν όλες στην κρατικοποίηση ιδιωτικών σχολών. Δηλαδή η Ανωτάτη Εμπορική, οι δύο ανώτατες βιομηχανικές σχολές, η Πάντειος, ήταν ιδιωτικές πρωτοβουλίες, οι οποίες στη συνέχεια κατέληξαν σε δημόσια πανεπιστήμια. Εν πάση περιπτώσει θεωρούσε ο συντακτικός νομοθέτης το 1975 ότι είναι πολύ μεγάλος ιδεολογικός μηχανισμός το πανεπιστήμιο για να τον αφήσει στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Από την άλλη μεριά, ανώτερη εκπαίδευση μπορείς να έχεις ιδιωτική. Αυτό έχει καταργηθεί τώρα, είναι η συζήτηση που γίνεται με τις δραματικές σχολές και τις άλλες σχολές οι οποίες παρέχουν καλλιτεχνική εκπαίδευση. Επίσης αυτό αφορά τα ακαδημαϊκά δικαιώματα, γιατί το επαυξημένο Σύνταγμα ερμηνεύει τη διάταξη αυτή εντός του ευρωπαϊκού πλαισίου. Άρα όλοι οι πτυχιούχοι ξένων πανεπιστημίων ιδιωτικών, ακόμη και αυτών που λειτουργούν στην Ελλάδα, γράφονται στους δικηγορικούς συλλόγους, τους ιατρικούς συλλόγους, το Τεχνικό Επιμελητήριο. Παρέχουν υπηρεσίες εδώ, είναι εγκατεστημένα πανεπιστήμια εδώ, λειτουργούν στην πραγματικότητα.

Θ. Γ.: Άρα είναι άλλο ένα κατάλοιπο μου λέτε...

Eu. B.: Ναι, και φταίω και εγώ προσωπικά που είχα ταχθεί κατά της αναθεώρησης του άρθρου 16. Αυτό είναι ένα σημείο το οποίο δεν θα το έκανα τώρα, με τις παραστάσεις τις

σημερινές, διότι πράγματι δεν σημαίνει τίποτα να έχεις ως στόχο την αναβάθμιση της ποιότητας των δημοσίων πανεπιστημίων. Νομίζω ότι θα μπορούσε η πίεση των μη κρατικών πανεπιστημίων να προσφέρει ένα μοχλό πίεσης και για τα δημόσια πανεπιστήμια. Αλλά μιλάμε για πανεπιστήμια με προδιαγραφές, έτσι; Δηλαδή δεν ξέρω εάν έχουμε στο μυαλό μας τα κυπριακά πανεπιστήμια ή τα καλά αμερικανικά πανεπιστήμια που δεν είναι ιδιωτικά, είναι ιδρυματικά, δεν μπορείς να πεις ότι το Χάρβαρντ ή το Στάνφορντ είναι ιδιωτικά πανεπιστήμια. Το εντυπωσιακότερο είναι ότι τα βρετανικά πανεπιστήμια είναι δημόσια στη συντριπτική τους πλειονότητα, έχει και μερικά ιδιωτικά.

Θ. Γ.: Αλλά τα πιο διάσημα είναι τα...

Eu. B.: Ναι, το ίδιο συμβαίνει και στην Ιταλία, μπορεί να έχεις ένα ιδιωτικό όπως είναι το Μποκόνι, να έχεις μία ιδιωτική νομική σχολή στο Αμβούργο στη Γερμανία, αλλά η πλειονότητα των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων είναι δημόσια.

Θ. Γ.: Νομίζω ότι η συζήτηση δεν γίνεται επί της ουσίας γιατί περιμένει κανένας ότι εάν αλλάξει το άρθρο 16 θα ανοίξει το Χάρβαρντ στην Ελλάδα, ή θα αποκτήσει ξένα πανεπιστήμια η Ελλάδα.

Eu. B.: Εξαρτάται από το πού θα ιδρύσεις σχολές υψηλού κόστους, όχι πού θα κάνεις νομικά, πολιτική επιστήμη και κοινωνιολογία, αλλά πού θα κάνεις ιατρικές σχολές με νοσοκομεία και πού θα κάνεις σχολές, όπως είναι οι πολυτεχνικές ή οι θετικές, με εργαστήρια υψηλού κόστους. Άρα νομίζω ότι πρέπει να διευκολύνουμε σε πρώτη ευκαιρία και συνταγμα-

τικά, παρότι στο πεδίο του Ενωσιακού Δικαίου λύση υπάρχει και εφαρμόζεται στην πραγματικότητα.

Άλλο απλή ανάγνωση και άλλο ερμηνεία του Συντάγματος

Θ. Γ.: Με αυτό νομίζω ότι καλύψαμε πάρα πολλά, αλλά όχι όλα.

Ευ. Β.: Θα ήταν και υπερβολική φιλοδοξία σε μία συζήτηση να καλύψουμε όλα τα θέματα. Εν πάση περιπτώσει, νομίζω ότι όποιος ή όποια, για να μην έχουμε έμφυλο λόγο, ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει τα ζητήματα αυτά, από τη συζήτησή μας υποψιάζεται πόσο ενδιαφέροντα και πόσο πολύπλοκα είναι.

Θ. Γ.: Μία ανάγνωση αυτού του κειμένου νομίζω ότι θα τη συστήναμε σε όλες και όλους που μας παρακολουθούν, γιατί έχει νόημα για κάθε πολίτη...

Ευ. Β.: Αρκεί να μη νομίσει ότι εάν διαβάσει το Σύνταγμα μία φορά έγινε και συνταγματολόγος.

Θ. Γ.: Προφανώς όχι, γι' αυτό έχουμε εσάς να μας απαντάτε στις επιπλέον ερωτήσεις. Αφού είπαμε τις δέκα 10 λέξεις, θα κλείσουμε με τις 27 τελευταίες που είναι «Η τήρηση του Συντάγματος, που επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιοδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία». Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ.

Ευ. Β.: Να είστε καλά.

Video: <https://youtu.be/XvNWKARAKdo?t=2>

Podcast: <https://www.buzzsprout.com/1981614/12287700>

